

Mühtedî ve yabancı uzmanların islahat konusundaki katkı ve yardımları üzerinde de durmak gerekir. Başlangıçtan beri Osmanlı Devleti ve toplumunda çok değişik konularda Batılı ve Balkan kökenli mühtedilerden yararlanılmıştır. Nitekim Kâtib Çelebi'nin bazı eserlerinin hazırlanmasında Latince ve Yunanca eserlerden, Batı ve Hıristiyanlık hakkında bilgi edinmede Fransız asıllı papaz Şeyh Mehmed İhlâsî Efendi'den faydalanması, Macar asıllı mühtedî İbrâhim Müteferrika'nın başta matbaa olmak üzere yeni kurumların ve bilgilerin Osmanlı'ya aktarılması, Humberacı Ahmed Paşa ve benzeri uzmanların orduya yaptıkları hizmetler ilk planda zikredilebilecek hususlardır.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin yükselme ve olgunluk dönemlerinde oluşan aksaklıkların tesbiti, bunların sebepleri ve çareleri konusu o dönemlerin yazarları kadar bugünün aydınlarının da çok farklı görüş ve fikir ileri sürdüğü sosyal ve entelektüel tarihin önemli bir konusudur. Risâle sahiplerinin realist tesbitleri yanında birçok defa geleneksel ifadelerin dışına çıkmadıkları, hâricî gelişmeleri yeteri kadar değerlendiremedikleri, yaşadıkları olayların tesiri altında fazlaca kaldıkları anlaşılmalıdır. Lutfi Paşa ve Koçî Bey'in İstanbul'a geldiklerinde her şeyin daha iyi olduğunu, aradan geçen birkaç yıl zarfında ise değişip bozulduğunu söylemeleri bu yanlış algının tipik iki örneğidir. Yönetimin ağır sorumluluğunu üstlenmiş devlet adamı ve idareci kadronun ise daha realist ve pragmatik bir yaklaşım içinde olduğu, Batı ve Doğu'daki dış gelişmelerin bütünüyle değilse de önemli ölçüde farkına vardıkları, gerek bu ülkelere gerekse stratejik konuma sahip sınır eyaletlerine gönderilen fermanlardaki tesbitlerden ortaya çıkmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Selânikî, *Târih* (İpşirli), s. 257, 290, 356, 366, 417, 425-432, 458, 478, 511, 516, 716, 853; Âlî, *Nushatü's-selâtin* (nşr. Andreas Tietze, *Mustafâ 'Alî's Counsel For Sultans of 1581*), Wien 1981, I-II, tür.yer.; Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr* (nşr. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 1973, tür.yer.; Defterdar Mehmed Paşa, *Nisâ-yihü'l-vüzerâ*, Ankara 1990, tür.yer.; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 473-486; a.mlf., "Kanûn-ı Osmânî Mefhûm-ı Defter-i Hâkânî", *TTK Belleten*, XV/59 (1951), s. 381-399; Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 70; Hüseyin G. Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1971, s. 175-263; Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: the Classical Age, 1300-1600*, London 1973, tür.yer.; a.mlf., "Adaletnâmeler", *TTK Belgeler*, II/3-4 (1965), s. 49-145; *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar* (haz. Yaşar Yücel), Ankara 1988, önsözler, ayrıca bk. tür.yer.; Fazlurrahman, "İslâm'da İhya ve İslahat Hare-

ketleri", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti* (trc. Turan Koç), İstanbul 1989, IV, 177-201; Mübahat S. Kütükoğlu, "Lütfü Paşa Asafnâmesi", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991, s. 58-99; Ercüment Kuran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri", *TDEK*², I, 491-506; Feridun Emecen, "Kuruluş-tan Küçük Kaynarca'ya", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (nşr. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 45-54; Faik Reşit Unat, "Ahmed III Devrine Ait Bir İslahat Takriri", *TV*, I (1941), s. 107-121; B. Lewis, "Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire", *St.I*, IX (1958); a.mlf., "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *IS*, I/1 (1962), s. 71-78; Agah Sırrı Levend, "Siyaset-nameler", *TDAY Belleten* (1962), s. 167-194; Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desentralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *TTK Belleten*, XXXVIII/152 (1974), s. 657-708; Mehmet İpşirli, "Mustafa Selânikî and His History", *TED*, sy. 9 (1978), s. 441-472; a.mlf., "Hasan Kâfî El-Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-âlem", a.e., sy. 10-11 (1981), s. 247-278; a.mlf., "Nahîfî'nin Nasihatü'l-vüzerâ'sı", a.e., sy. 15 (1997), s. 17-27; a.mlf., "Osmanlı İlmîye Mesleği Hakkında Gözlemler", *Osm.Ar.*, sy. 7-8 (1988), s. 273-285; İliber Ortaylı, "Reforms of Petrine Russia and the Ottoman Mind", *JTS*, XI (1987), s. 45-48; M. Tayyib Gök-bilgin, "Nizâm-ı Cedîd", *İA*, IX, 309-318; Ömer Lütfi Barkan, "Timar", a.e., XII/1, s. 319-325; Melikoff, "Lale Devri", *EI*² (İng.), V, 641-644.

MEHMET İPŞİRLİ

XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Kadar. XVIII. yüzyıldan itibaren Tanzimat devrine kadar gelecek yenilenme ve yeniden yapılanma girişimlerinin itici gücünün, savaşın reformlarının motoru olduğu söylenen Büyük Petro örneğinde olduğu gibi öncelikli olarak savaşlardaki başarısızlıklarda ve toprak kayıplarında yattığını ileri sürmek yanlış değildir. Yenilenme zaruretinin bu noktada yoğunluk kazanması, yapılmak istenilenlerin genelde askerî sahaya inhisar etmesini kaçınılmaz kılmış olmakla beraber giderek yenilenmenin genel bir yeniden yapılanma safhasına intikal ettiği dikkati çeker.

Köprülüler devrinde veya Halil Hamîd Paşa örneklerinde olduğu gibi askerî saha dışında da genel bir iyileştirme düşüncesi sıkça görülmektedir. Savaşın başarılı bir şekilde sürdürülmesi için özellikle malî durumun islahına ağırlık veren ve devlet gelirlerinin arttırılmasına çalışan Fâzıl Mustafa Paşa reâyânın durumunu iyileştirici tedbirler almış, genel af ve vergi muafiyetiyle Sırbistan ve Bosna'da yerinden kaçan reâyânın geri dönmesini temin etmiştir. Nizâm-ı cedîd tabiri genel icraatını niteleyen bir tanımlama olarak ilk defa ortaya çıkar. Ordunun ve özellikle yeni bir kanunnâme ile donanmanın is-

lahına Amcazâde Hüseyin Paşa zamanında başarı ile devam edilmiştir. Şehid Ali Paşa'nın kapitülasyonların kaldırılmasını düşündüğü ise bilinmektedir. Halil Hamîd Paşa genel bir değişimi arzular: Ziraata önem verilerek millî gelirin arttırılması, idaredeki her türlü kötü uygulamaların önlenmesi, yeniçerilerin disiplin altına alınması, Fransızlar'ın yardımı ile ordunun, İsveç'in desteğiyle donanmanın çağdaş bir yapıya kavuşturulması. Karadeniz'in bütün devletlere açılarak Rusya'nın yeni elde ettiği geniş ticarî imtiyazlarına bir darbe vurulması düşünülür.

1768'de başlayarak Küçük Kaynarca ile (1774) sona eren ve kısa fâsıllarla araya giren, ancak mütareke olarak algılanan barış dönemlerine rağmen savaş hazırlığı ve özellikle Kırım krizi ve ilhakının baskısı altında geçen, nihayet 1787-1788'de başlayarak 1791-1792 Zıştovi ve Yaş antlaşmaları ile yirmi dört yıl sürmüş olarak sona eren büyük Rus ve Avusturya savaşları devri, devletin bütün müesseseleriyle yeniden yapılanma zaruretinin açıkça gözler önüne serer. 1699 Karlofça Antlaşması ile başlatılması yaygın hale gelen genel zafiyetin bir doruk ve dönüm noktası olduğu yargısı muhakkak ki gözden geçirilmeye muhtaçtır ve bu anlamda yeni bir devrin ve idrakin tam bir teslimiyetle kabul edildiği dönemeç Küçük Kaynarca ile başlatılmalıdır.

Kırım'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılması ve nihayet Rusya tarafından ilhak edilmesi (1783), 2 milyona varan bir müslüman nüfus barındırması açısından genel amme vicdanında kolayca sineye çekilecek bir kayıp olarak algılanmamış ve özellikle bu mesele ile ilgili olarak ağırlığı kuvvetli bir şekilde hissedilmeye başlanan ve Kırım'ın Rusya'ya terkedilmesine karşı devlet ricâlini genel bir ayaklanma ve padişahın tahttan indirilmesiyle tehdit eden ulemânın -bu konuda sadrazamla tartışan ve takip ettiği yumuşak siyasetini takdir derecelerinde sert bir şekilde tenkit eden Şeyhülislâm İvazpaşazâde İbrâhim örneğinde olduğu gibi (Vâsıf, *Târih* [İlgürel], s. 234)- şiddetli tepkisiyle karşılaşılmıştı. Böyle olmakla beraber Rusya'ya karşı savaş hazırlıklarının sürdürülmesi için girişilen reform teşebbüslerinin malî kaynaklarının temini hususunda, bilhassa Halil Hamîd Paşa'nın icraatının bu çevrelerce desteklendiğini ve ulemânın devletin yenilenme zaruretinin idrak ve gerekenlerin yapılması istikametinde belirli bir programa sahip olduğunu ileri sürmek de mümkün değildir. Kırım ile il-

gili olarak genelde şeyhülislâm konaklarında icra edilen meşveret meclislerinin, ulemânın Kırım ile ilgili hassasiyetini açığa vurmakla ve siyasî gelişmelere uygun gerçekçi bir politika takip etmek isteyen sivil politikalarla tam bir uzlaşma içinde olmamakla beraber çıkış yollarını gösteren bir işarette bulunmak kabiliyetini de gösteremediği bir gerçektir. Askerî islahat ve düzenlemelere karşı yeniçerilerin çeşitli sebeplerden ötürü duymakta oldukları rahatsızlık, ulemânın bu hassasiyetiyle birleşerek köklü reform teşebbüslerinin karşısında bir engel teşkil edecektir. Özellikle ağır askerî harcamalar için yapılması düşünülen malî reformların bu her iki kesimin sürdürüldüğü imtiyazlarını ve bilhassa vakıf gelirleri üzerindeki kontrollerini ve paylaşımlarını tehdit edebilecek ve suistimallerine son verebilecek boyutlar taşıması bu direnişi daha da katılaştırmaktaydı. Dârendeli Mehmed Paşa'nın kısa süren sadâretinde (1777-1778) bu istikamette atılan adımlar, özellikle ulemânın nüfuzunun kırılmasına ve devletin vakıf gelirlerinden istifade etmesine çalışılması tepki ve direnişle karşılaşmıştır. Köprülü Mehmed Paşa zamanında yapıldığı gibi, ekonomik gücü kırılarak siyasî etkinliğinin kısıtlanması türünden teşebbüslerden olmak üzere tasarruflarında bulunan zengin kaynakların bilhassa savaş hazırlıkları masraflarında kullanılması amacıyla ellerinden alınması hedef olarak gösterilmiş olmakla beraber Rusya'ya karşı takip edilen siyaseti yumuşak bulan ulemânın savaşçı bir siyaset için gereken parasal kaynakların temini için bu anlamda bir fedakârlığa yanaşmayı kabul etmemesi daha ilerideki yıllarda da kendini gösterecektir. Dârendeli, Rumeli Kazaskeri Murad Molla gibi nâfiz şahsiyetleri sürgüne yollamayı başarmakla beraber düşündüğü reforma ciddi bir atılımda bulunamadan ve neticede hem büyük zenginlikler içeren vakıflara hem de ulemâya tahsis edilen yüklü arpalıklara dokunamadan azledildi. Ulemânın kontrolünde bulunan gelirlere ve sonsuz zenginliklere sahip vakıfları cihad gayesiyle dahi kullanmayı başaramayan devletin savaş içinde "ecânibden istikrâz" teşebbüslerinde bulunması ve bu arada müttefiki Prusya'dan da borç para istemesi karşısında (1790) kralın, ölüm kalım mücadelesi vermekte olan bir devletin akılcı bir işletme ile semeresinden istifade edemediği ve belirli bir kesimin elinde heba edilmekte olan bu sonsuz zenginliklere el atamamasını acı bir şekilde tenkit ettiği bilinmektedir (Zinkeisen, VI, 769). Ancak

II. Mahmud devrinde (1808-1839) gerçekleşecek ve Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından hemen sonra kurulan yeni ordunun masraflarını karşılamak üzere, dolayısıyla cihad amacıyla vakıf zenginliklerinden istifade edileceği ve bunun için bir nezaretin kurulacağı ana gelinceye kadar bu durumda pek fazla bir değişiklik olmamıştır.

Yenilenmenin özellikle merkezde Yeniçeri Ocağı tarafından muhalefetle karşılandığı, ancak ordunun Avrupa tarzında eğitim ve teşkilâtlandırılmasının boyutunun merkez dışı diğer askerî kuvvetlere de teşmil edilmesi gerektiği görülmektedir. Bilhassa teknik hizmet veren sınıfların eğitilmesi hayatî bir konu idi. Disiplin ve tâlim, ocakların insan yapısı ve ekonomik dayanaklarının değişmesiyle de ilgili olarak zayıflamış ve zamanla yeni çağdaş eğitim usullerini benimsememeleri yanında eski usullerle yapılan eğitimlere de yanaşmaz olmuşlardı. Bu konulardaki zafiyet halleri, son büyük Rus ve Avusturya savaşlarında çeşitli kesimlerce yeterli bir açıklıkla dile getirilmiştir. Ordu ile sefere çıkan Sâdullah Enverî ve Ahmed Vâsıf gibi devrin tarih yazarlarının veya olayları İstanbul'da zapteden Ahmed Câvid'in kayıtları, Canıklı Ali Paşa'nın aynı zamanda eski tarz nasihatnâmelerin son örneğini veren *Tedâbîrü'l-gazavât*'ı (telif tarihi 1776) yanında devlet ricâli arasında fikir ve kalem adamı kimliğiyle önemli bir yer tutan Ahmed Resmî Efendi gibi, devri olaylar içinde bizzat yaşayarak gerçek duruma vâkıf olmuş olanlar, yenilenmenin özellikle askerî sahada başlaması gerektiği hususunda hemfikir idiler. Koca Râgıb Paşa gibi devletin genel zafiyetini idrak ile savaşlardan kaçınan bir siyaset takip etmeyi akılcı bulan veya III. Mustafa gibi bütün bu zafiyet noktalarını hissedip "cihanın yıkılmasının kendi devrinde başlamadığını" ifade ile teselli bulan teslimiyetçi bir düşünüşün, savaşlarla yoğrulmuş olan bir devrin ricâl ve düşünürlerine verebileceği fazla bir şey yoktur. Yenilenme ile ilgili fikir beyanı, edebî bir kalem denemesinin çok ötesinde genelde daha tatbik safhasına gelemeyen müellifleri için hayatî bir tehlike taşımaktaydı.

Ahmed Resmî, savaş içinde hazırladığı lâyhalarla (1769, 1772) aksaklıklara ve yapılması gerekenlere temas etmiş ve Kaynarca sonrası kaleme aldığı özellikle *Hulâsatü'l-i'tibâr* adlı eseriyle de (telif tarihi 1783) yakın geçmişte hemen unutulmuş görünerek yapılan haksız tenkitlere cevap vermeye, dolayısıyla bu antlaşmanın

mimarı ve imzacısı olarak bir noktada kendini müdafaa etmeye çalışmıştır. Sadrazam Halil Paşa'ya sunduğu ilk lâyhasında on üç madde halinde genelde iâşe ve asker toplama sisteminin tamamen çökmüş olduğunu dile getirmekte, esâme yolsuzluklarına, disiplinsizlik ve eğitimsizliğe değinmekte, savaşın bu ilk senesi içinde alınması gereken tedbirlere olumsuzlukları vurgulamak suretiyle işaret etmekteydi. Söylediklerinin ileride III. Selim'in girişeceği büyük düzenlemelerin ana konularını teşkil etmesi bir rastlantı değildir. Ele aldığı konuları cesur, yalın ve açık bir dille ve tenkit ögesi yüksek bir tarzda ifade etmesi, Osmanlı siyasî literatüründe yepyeni bir devrin başladığının da delili sayılır ve basmakalıp görüşlerden, padişahı merkez alan fazilet ve adalet söylemlerinden kopuşu temsil eder (Aksan, s. 192). III. Selim devrinde (1789-1807) takdim edilen lâyhaların, hatta muhteva zafiyetlerini daha da açığa çıkartan bir yalınlık içindeki genel üslûbu, *Zebîre-i Kuşmanî* ve özellikle *Sekbanbaşı Risâlesi* olarak bilinen metnin pervasız ve yer yer saldırgan ifadesi, bu tür metinlerdeki üslûp değişikliğinin artık yerleştiğinin bir göstergesidir. Nitekim Rus kuvvetlerine karşı hücumla geçirilmek istenen askerin perişan halini tasvir ile düşman karşısında sebat etmeleri için son bir defa daha uyarılmasını hedef alan ve orduda bulunan Vâsıf'ın kaleminden (Hırsova, 6 Temmuz 1791), dolayısıyla resmî bir elden çıkan "Sâniha" metni (bk. Vâsıf, vr. 93^a-96^a; Cevdet, V, 122-126) kullandığı sert ve alışılmamış -veya artık alışılmaya başlanmış olan- ifade kalıpları itibarıyla, eğer kendi kaleminin de katkısı olmamışsa, daha sonraları (1803) telif edilen *Sekbanbaşı Risâlesi* ile büyük bir benzerlik içindedir. Bu tür metinlerin daha evvelki yüzyıllardakinden ayrılan âdâb dışı yeni ifade tarzı ve sertliği, yenilenme zureti ve bunun idrakindeki inatçılığın sebebiyet verdiği bir sınırlılık halini ifşa eder. Nitekim devrin yenilikçi genel görüşlerine uyumsuzluk sağlayarak aksi davranışlarda bulunan veya aykırı fikirler ileri sürmeye cüret edenlerin en hafif tabiriyle "ahmak ve eşek" azarlamalarına mâruz kalmakta olduklarının belirtilmiş olması (Ömer Fâik, vr. 4^a), "eşek", hatta "pek eşek herif" olma hali ile sıfatlandırmanın Paris'te bulunan Seyyid Ali (1797-1802) ve Abdürrahim Muhib Efendi (1806-1811) örneklerinde olduğu gibi artık bizzat padişah lisanında dahi yerleşik bir alışkanlık haline gelmesi (Karal, *Selim III'ün*

Hatt-ı Hümayunları, s. 179, 182) bu hususu ayrıca teyit eder.

Ahmed Resmî'nin 1772'de Bükreş'te mütareke görüşmeleri sürerken kaleme alarak Sadrazam Muhsinzâde Mehmed Paşa'ya sunduğu ikinci lâyihası genelde Avrupa ilişkileriyle ilgili görüşler içerir. Ahmed Resmî'nin, Çarîçe II. Katharina'nın çevresindekilere kıyasen Osmanlı ricâlinin ve askerinin yeteneksizliği ve yetersizliği hakkındaki tenkitleri artık fazla bir özgülük taşımamaktadır. Ancak aşırı genişlemenin getirdiği sakıncalar, tabii sınırlar içinde istikrar, Avrupa devletler dengesine katılma ve hıristiyan devletlerle yeni ve çağdaş ihtiyaçları karşılayabilecek biçimde ilişkiler kurma gereğine işaret etmesi çarpıcıdır. Özellikle *Hulâsatü'l-i'tibâr*'da dile getirdiği barışın gerekliliği ve yararları, eski gazâ telakkisiyle düşmanlara karşı durulamayacağı, aklın ve devlet çıkarlarının doğrultusunda politikalar takip edilmesi hususundaki tesbitleri önemlidir ve bu görüşleri itibarıyla Ahmed Resmî'yi Nizâm-ı Cedîd devri uygulamaları ve fikirlerinin öncüleri arasında görmek gerekir.

Nizâm-ı Cedîd Lâyihalarında Islahat Düşünceleri. Prusya ile yapılan ittifakın yardımıyla Avusturya cephesinde savaşın fiilen sona ermesi ve Rusya ile sürmekte olan mücadeleye başarı ile devam ederek Kırım'ın da geri alınması azminde olan III. Selim'in cephedeki ordu ricâline karşı inatla sürdürdüğü baskı nihayet Maçın sahrasındaki genel meşverette (13 Ağustos 1791) direnişle karşılanmış ve askerinin disiplinsizliği ve bu durumda nizamlı düşman kuvvetleri karşısında kıyamete dek başarılı olunamayacağına itirafı ile barışa karar verilmesi talebi umumi bir mahzar ile padişaha duyurulmuştur (Cevdet, V, 122-125; mahzar metni için bk. Mehmed Edib, vr. 110^a-112^a). Ordunun padişah emrine rağmen savaşılmayacağını ifade eden ve Osmanlı tarihinde emsali bulunmayan bu genel boykot hadisesi, askerî sistemin çöktüğünün tartışmasız bir delili olarak başlatılacak askerî düzenlemelerin zaruretini ifade eden bir kanıt niteliğinde kullanılacak ve daha sonraları, meselâ Sekbanbaşı ve Kuşmânî risâlelerinde yapıldığı gibi (*Koca Sekbanbaşı Risalesi*, s. 61; Dihkânîzâde Ubeydullah Kuşmânî, vr. 24^a, 32^a) bu düzenlemelere karşı muhalefet edeceklerin de daima yüzlerine vurulacaktır. Böylece askerinin Avrupa orduları tarzında eğitilmesi, III. Selim'in bütün sahalarda yenilenmeyi ön gören düşüncelerin serdedilmesi istika-

metindeki talebine rağmen en önde gelen bir mesele olarak bu amaçla hazırlanan lâyihaların ana konusunu teşkil etti. Ricâl ve ulemâdan, hizmete alınmış yabancılardan, yabancı devlet elçisi veya elçilik mensupları dahil olmak üzere çeşitli kesim ve kimselerden talep edilen ve sayıları şimdye kadar belirtilenlerden daha fazla olduğu tesbit edilen lâyihalar, yapılması gerekenler hakkında değişik fikirler içermekle beraber genelde askerî reformlar ve bunların malî kaynakları hakkında ortak bir yoğunluk arzeder. Düşünceler, özellikle Yeniçeri Ocağı ve dolayısıyla eski askerî kurumların nasıl islah edilebileceği ve bunlara çağdaş Avrupa düzeyinde bir reformun nasıl kabul ettirileceği noktasında farklı tedbirler öne sürmekle birlikte bunların çağın ihtiyaçlarına cevap verme yeteneğini kaybetmiş oldukları hususunda ittifak halindedir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması mümkün görülmezse de çağdaş bir düzenlemeye yanaşabileceklerine de ihtimal verilmez. Bu durumda ayrı bir ordu teşkili tek seçenek olarak ortaya çıkmıştır. Ancak, bu yeni ordunun nasıl tertip edilmesi gerektiği, insan ve malî kaynaklarının nasıl sağlanması icap ettiği hakkında genelde sağlam bir fikir belirmez. Yapılacak reformlarla Kanûnî Sultan Süleyman devrindeki parlaklığa erişileceği görüşü bizzat padişahın kaleminde ifadesini bulmakla beraber (BA, HH, nr. 9410) mânevî bir itici güç ve heyecan aşılacak isteyen bir ideal olmaktan fazla bir kıymet taşımaz.

Lâyihalarda, Avrupa'da tatbik edilmeye başlanan yaygın askerlik uygulamasını andırır bir fikir Koca Yûsuf Paşa dışında pek temsil edilmez. Genelde devşirme usulü ile bilhassa Anadolu'da belki de son savaşların ortaya çıkardığı çok sayıda ki yetim ve kimsesiz, fakir halk tabakasının çocuklarının toplanması (özellikle Abdullah Birri) teklif olarak ileri sürülür ve geçerlilik kazanır. Toplanacak bu gibilere eski ocak mensupları ile temas imkânı verilmeden, dolayısıyla onların kötü huylarından etkilenerek zamanla tâlim terbiye ve disiplin dışına çıkmalarına yol açmamak için şehrin o zamana göre boş, ücra ve sapa olarak tanımlanan mahallerinde inşa edilecek kışlalarda barındırılması ve eğitilmesi önemli bir husus olarak öngörülür. Nitekim bu amaçla kurulacak kışlaların (Hasköy Lağımıcı ve Humbaracı kışlaları, Taksim ve Levent kışlaları, Üsküdar ve Selimiye kışlaları) yerlerinin tesbitinde bu görüşlerin etken olduğu ve yine Hasköy'deki kışlalar bünyesinde

de açılan Mühendishâne'nin yer seçiminde Ebûbekir Râtîb Efendi'nin (*Büyük Lâyiha*, vr. 24^b) ve Ignatius d'Ohsson'un (Beydilli, TD, XXXIV [1984], s. 268; a.mlf., *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, s. 30, 36-45) tavsiyeleri doğrultusunda hareket edildiği anlaşılmalıdır.

Avrupa tarzındaki bir eğitimin nasıl yapılacağı ve özellikle eski kurumlara bunun nasıl tatbik edileceği, eski usulleriyle bile tâlimlere yanaşmayan yeniçerilere bunun nasıl kabul ettirileceği zihinleri en çok işgal eden bir konu olmuştur. Yeni usullerdeki eğitimin Kanûnî Sultan Süleyman devrine kadar dayanan eski tarz eğitimin bir uzantısı olduğu söylemiyle yeniçerilerin ikna edilmesi, ileri sürülen teklifler arasında önemli bir yer tutmakla beraber bu açık kandırmacaya yanaşılacağına da pek ihtimal verilmemekteydi. Bu durumda, III. Selim devri askerî islahatının II. Mahmud devrinde yapılacak olanlara kıyasen mümeyyiz vasfını teşkil eden uygulamaya, dolayısıyla ilgası mümkün görülmediğinden şimdilik eski ocakları kendi haline terk ile ileride bunların varlığına son verilebileceği ümidiyle düzenli bir askerî kuvvet oluşturulması yoluna zorunlu olarak sapılmıştır. Eski askerî ocakların varlıklarının devamına izin verilmesi ise reformların sonuçsuz kalmasına yol açacak gelişmeleri olgunlaştıracaktır. Avrupa ordularının, Osmanlı ordularının eski alışkanlıklarının aksine yaz ve kış aylarında cepheleri terketmeyerek savaşı sürdürmeleri, son savaşlarda acı tecrübeleriyle gözlenen bir husus olduğundan bunun önlenmesi için yapılan teklifler, Avrupa'daki ordu teşkilâtlanmalarından bilgi düzeyi itibarıyla ne kadar uzak kalındığına başka bir örneğini verir.

Bununla beraber lâyihalar işe yarar ve isabetli fikirlerden de tamamen yoksun değildir. Özellikle Rus cephesinin takviyesi önem arzettiğinden Dobruca bölgesinin Anadolu'dan "şecâati ile mâruf" aşiretlerin nakledilerek iskânı ve Rumeli'deki Tatarlar'ın örgütlenmesi gibi uygulanması zor da olsa yerinde sayılacak önermeler yanında, ilk hamlede oluşturulacak tâlimli askerle önce Rumeli'nin mütegalibe ve eşkiya elinden kurtarılması için yeniden fethini ve tanzimini, asayişin temini suretiyle ahalinin nefes alıp ekonomik durumunun düzeleceği ve bu halin gelir artışına yol açacağından askerî harcamalara kaynak yaratılmış olacağı, dolayısıyla askerî islahata kolaylık geleceği hususundaki görüşleriyle Nizâm-ı Cedîd

devrinin önde gelen simalarından, tâlimli asker nâzırı ve irâd-ı cedîdin ilk defterdarı olacak olan Çelebi Mustafa Reşid Efendi ayrıca dikkati çekmektedir.

Avrupa'dan askerinin eğitilmesi amacıyla uzmanlar getirilmesi, tâlimnâmelerin ve teknik kitapların tercümesi, gereken alet ve edevatın tedariki, Avrupa'ya birinin gönderilerek tâlimli asker hususunu incelemesi ve disiplinin nasıl sağlanmakta olduğunun araştırılması uygulamaya konulacak tekliflerdendir ve eğitilmiş asker ve disiplinin sağlanması yanında Avrupa'daki bu konularla ilgili olarak bütün katedilen gelişmeler ve yapılmış olanlar, Ebûbekir Râtib Efendi'nin büyük lâyihasının konusunu teşkil etmiştir.

Son savaş esnasındaki malî sıkıntı sebebiyle gündeme gelen, vakıf zenginliklerinden cihad amacıyla istifade edilmesi düşünceleri Defterdar Şerif ve Tatarcık Abdullah Efendi lâyhalarında yer bulur. Şerif Efendi'nin defterdar sıfatıyla bu noktaya parmak basmasını tabii karşılamakla beraber askerî işlerin tanziminde büyük katkıları görülen Abdullah Efendi'nin ulemâ kimliğiyle böyle bir konuyu dile getirilmiş olması anlamlıdır. Abdullah Efendi, askerî masrafların "zevâid-i evkâf ve sâir itlâfâtın" karşılanabileceğini, Şerif Efendi ise yine önce evkâfın tahir ve zaptını ve suistimalin önlenmesini ve böylece evkâf zevâidinin meydana çıkartılmasını, ancak bunların devlet tarafından el konulmayarak ihtiyaç duyulduğunda ve daha sonra geri ödenmek şartıyla borç alınarak "istikrâzen umûr-ı cihâdiyyeye sarfolunmasını" teklif etmektedir ki kısa bir dönem öncesinin bu netameli konusunun böylece dile getirilmiş olması önemlidir.

Yapılacak reformlarla ilgili olarak yabancı uzman subayların fikirlerinden de istifade edildiği bilinmektedir. Altı ay süreli temel eğitim ve silâh sistemleri üzerinde önerilerde bulunan Brentano yanında (Öğreten, s. 95-98; ayrıca, TSMA, nr. E 447/2), isimleri bilinen lâyiha sahipleri arasına girmemiş başkaca Fransız uzmanların da varlığı tesbit edilebilmektedir ve bu danışma sürecinin ilerideki senelerde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Prusya elçisi Knobelsdorf, 1802'de yukarıda adı anılan ve bu tarihte reîsülküttâb olan Mustafa Reşid Efendi'nin talebi üzerine bir lâyiha hazırlamıştır. Elçi, Avrupa tarzında disiplinli ve eğitilmiş bir ordunun mevcudiyetini hayatî bir zaruret olarak görmede ve bunu içeride asayişin, dışarıda ve saygınlığın sağlan-

masının tek vasıtası olarak kabul etmekteydi.

Risâlelerdeki İslahat Düşünceleri. Nizâm-ı Cedîd islahatını tanıtıcı, müdafaa edici ve tamamlayıcı mahiyetteki risâleler sayıca fazla olmamakla beraber içerdikleri görüşler ve tartışmalar açısından ayrı bir başlık altında ele alınmalarını gerektirecek bir önem arzederler. İslahatı tanıtıcı mahiyette olmak üzere Fransızca kaleme alınan ve yeni kurulan matbaada basılan iki risâle, Mühendishâne'nin genç mühendislerinden Seyyid Mustafa ve Nizâm-ı Cedîd'in önemli simalarından Mahmud Râif efendilere aittir.

Mahmud Râif'in *Nümûne-i Menâzım-ı Cedîd-i Selîm Hânî* olarak adlandırılan Türkçe yazma metni kendi elinden çıkmış olmakla beraber *Tableau des nouveaux reglemens de l'Empire Ottoman* unvanı ile Fransızca hazırlanarak basılan nüshanın (1798) bir başkası tarafından tercüme edildiği tesbit edilmiştir (Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, s. 155-159). Telif ve basım tarihi itibarıyla öncül olan bu risâlenin, yapılan yeniliklerle ilgili olarak çıkarılan kanun ve nizamnâmeleri özetler halinde vermekte olduğu bilinmektedir. Seyyid Mustafa'nın risâlesinde de (*Diatribes de l'ingénieur Séid Moustapha sur l'état actuel de l'art militaire du génie, et des sciences à Constantinople*, 1803) yapılan yenilikler örneklenir ve gerekliliği savunulur. Fikirler aşamasında çağdaş görüşleri dile getiren hususlar ise her iki risâlenin mukaddime kısımlarında yer alır. Seyyid Mustafa özellikle müsbet ilimlere olan ilgisini ve verdiği önemi dile getirir. Öklid daha önceleri bilinmekle beraber Pascal, Wolf, Ozanam ve Belidor gibi çağdaş düşünürlerin isimleri ilk defa onun risâlesinde zikredilir. Her ikisi de Fransızca öğrenmenin gereği üzerinde durur, "vatan" mefhumunu (patrie) modern kavramı içinde kullanma öncülüğünü taşır ve çağdaş ilimlerin ancak yurt dışında öğrenilebileceğine dair olan kanaatlerini açığa vurur. Hatta Avrupa'ya gidebilme hayali içinde olduklarını ifade etmekten kaçınmazlar. İlk dâimî elçiliklerin ihdasında Avrupa'ya gidecek gönüllü adam bulma zorlukları hatırlandığında bu son hususun ayrı bir değer taşıdığı açıktır.

Seyyid Mustafa, vaktiyle var olan üstünlüğün kaybedilmiş olmasını müsbet ilimlerde görülen geri kalmışlıkla izah eder. Osmanlı Devleti'nin gerilemesinin, Avrupa'daki gelişmelerin ve elde ettikleri üs-

tünlüğün temelinde bunun yattığına inanmaktadır. Avrupa'nın ilminden ve askerî eğitim usullerinden istifade etmekten kaçınılmış olmasını ve diğer milletlere benzemenin "dine dokunur" bir husus olarak gösterilmesini, "cümleye farz olan mukâbele bi'l-misl kaidesine" riayet edilmemiş olmasını geri kalmışlığın sebepleri arasında sayarak devrin genel telakisine karşı cesurca bir tavır almaktan kaçınmaz.

Yenilenmenin zaruretini öne çıkararak bu faaliyetleri müdafaa eden risâleler içinde yer alan, gerek *Sekbanbaşı Risâlesi* olarak tanınan *Hulâsatü'l-kelâm fi reddi'l-avâm* ve gerekse *Zebîre-i Kuşmânî* (telif tarihi, 1806) genelde yenilenmeyi, henüz kısa sayılabilecek bir zaman önce sona ermiş olan savaşlardaki perişanlığı öne çıkararak savunmayı tercih eder ve hâlâ yaşamakta olanlarca bile unutulmuş gibi görülen bu perişanlığın yüze vurulmasını en susturucu bir cevap olarak addeder. Dolayısıyla yine bilhassa askerî sahada yapılanların gerekliliği ve haklılığı ana konuyu teşkil eder. Bu anlamda düşünce olarak yeni bir şey ileri sürülmez ve açıkça görülen ve bilinen bütün zafiyete rağmen yeniliklerin hâlâ genel bir kabul görmemiş olmasına duyulan tepki sebebiyle sert bir dil ve üslûp kullanılır. Ancak bunların sebepleri, özellikle yenilenmeye karşı oluşan tepkilerin dinî bir niteliğe bürünmüş olmasının etkenleri ve bu tepkinin muhatap kesimlerin ekonomik çıkarlarının zedelenmesinden doğan ana sebepleri sorgulanmaz ve tahlil edilmez.

Sekbanbaşı Risâlesi'ni de kullandığı anlaşılan Kuşmânî, özellikle yenilenmenin dine aykırı olduğu noktasında yoğunlaşan muhalif propagandayı göğüslemeyi üstlenmiş görünmektedir. Bu anlamda yoğun bir şekilde tâlim ve çağdaş savaş ilminin gerekliliğini savunur ve Nizâm-ı Cedîd'e dil uzatanlara karşı âyet ve hadislerle karşılık verir. Nizâm-ı Cedîd askerinin Avrupa tarzındaki kıyafetler taşımasının küfür addedilmesine karşı çıkarak, bilhassa muhalefetin istismar ettiği trampet çalınması ve Avrupa tarzında donanım ve eğitim gibi hususları savunur ve bunları dinen câiz bulur. Devrin önde gelen ulemâsından olup daha sonraları Nizâm-ı Cedîd aleyhine bir tavır takınacak olan Münib Efendi'nin trampet çalınmasının şer'an câiz olduğuna dair bir risâle kaleme aldığı hatırlanacak olursa (Cevdet, VIII, 159) bu konu üzerinde uzunca durmasının önemi daha iyi anlaşılır. Kuş-

mânî'nin trampet çalınmasıyla ilgili olarak söyledikleri meseleyi modern orduların teknik bir zarureti olarak kavradığının işaretidir. Trampet yeni ordunun bir haberleşme vasıtasıdır, dolayısıyla askere "ber-muktezâ-yı hâl davranmasını" ihtar eden, "ahvâlât-ı cengi ta'fîm" ve "hud'ât-ı harbi tefhîm" eden "umûr-ı cengin ruhu mesâbesindeki" bir alettir. II. Mahmud devrinde Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra kurulan yeni ordu bünyesinde mehtere yer verilmemiş olması da aynı teknik sebebin kaçınılmaz bir sonucu olmuştur.

Yapılan yenilikleri cihad hazırlıkları olarak takdim eden ve dinen de câiz olduğunu delillendirmeye çalışan, dolayısıyla Yeniçeri Ocağı'nı "yalandan Bektâşilik davasında olan dâil ve mudiller" türünde çeşitli ağır tanımlamalarla suçlayan Kuşmânî'nin ileri sürdüğü bütün akli ve nakli delillerden sonra nihayet ülü'l-emre itaatin farz olduğu üzerinde durması anlamlıdır ve Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra bu konuda, yirmi beş hadis üzerinde tertip edilerek Arapça ve Türkçe olarak basılmış müstakil bir risâle hazırlayan Şeyhülislâm Yâsincizâde Abdülvehhâb Efendi'nin yazdıkları ile (*Hulâsatü'l-burhân fi itâati's-sultân*, İstanbul 1247) birlikte mütalaa edildiğinde umumi efkârın yenilenmeye meyledilerek yönlendirilmesi ve disipline edilmesinde dinî hislerden istifade edilmek istendiği, ancak bunun aynı şekilde muhalif kesim tarafından da aksi yönden siyasete çekilmiş olarak istismar konusu yapıldığı ve dinin her iki taraf elinde hedefin mubah bir silâhı olarak kullanılmakta olduğu görülür.

Yenilenme düşünce ve uygulamalarının çeşitli yönlerdeki eksiklerini dile getiren ve tamamlayıcı fikirler ileri süren risâleler arasında Mehmed Emin Behic'in *Sevânihu'l-levâiyih*'i (telif tarihi, 1802) ve Ömer Fâik'in *Nizâmü'l-atîk*'i (telif tarihi, 1804) önemli bir yer tutar. Ömer Fâik, yenilenme meselelerinin konuşulduğu bir mecliste, Nizâm-ı Cedîd devrinin önde gelen simalarından III. Selim'in sır-kâtibi Ahmed Efendi'nin işareti üzerine düşüncelerini kaleme almış olmakla beraber yenilenme ile ilgili olarak girişilen işlerde "mûceb-i mazhar-ı tevfi-k-i rabbânî olacak esbâba tevessül" edilmediği gibi genel telakkiye aykırı fikirler ileri sürmüş olduğunu düşünerek ve bu yüzden kendisine "ber-muktezâ-yı mizâc-ı vakt ahmak ve eşek" diyeceklerinden emin olarak yazdıklarını kimseye göstermeye cesaret edememiştir (*Nizâmü'l-atîk*,

vr. 4^a). Bu ifadesi ve tereddüdü karşısında Ömer Fâik Efendi'nin girişilen ıslahat hareketinde mânevî kalkınmaya da yer verilmesini istediği anlaşılmaktadır. Bu anlamda, yenilenmeye karşı çıkan kesimlerin hassasiyet gösterdikleri bir konuyu sahiplenmiş görünmektedir. Risâle, bu düşüncesine uygun olarak dokuz madde halinde "tedbîrât-ı ma'neviyye" ve yirmi üç madde halinde "nizâm-ı sûriyye"den oluşmak üzere otuz iki madde halinde kaleme alınmıştır. Bununla beraber Ömer Fâik de askerî alanda alınan tedbirleri ve yapılan yenilikleri gerekli ve isabetli bulmaktadır. Ayrıca *Sekbanbaşı Risâlesi*'nden istifade ettiği de anlaşılmaktadır.

Mânevî Tedbirler. Ömer Fâik, mânevî tedbirler kısmına "Devlet-i Aliyye'nin Devlet-i Muhammediyye" ve III. Selim'in de "emîr'ü'l-mü'minîn" olduğunu tasrihle başlar. Bu vurgulama eserini halk arasında dolaşan söylentileri, askerlerin konuştuklarını, kahvehanelerde yapılan devlet sohbetlerinde duyduklarını ve sağlam havadisleri zaptederek kaleme aldığını ifade eden ve bu anlamda umumi efkârın düşüncelerini aktiren Câbi Ömer Efendi'nin tarihinde kaydettiği, "Bu devlet ne Devlet-i Aliyye ne de Devlet-i Osmâniyye'dir, buna Devlet-i Muhammediyye derler" şeklindeki kaydı ile birlikte mütalaa edildiğinde (*Tarih*, vr. 72^b-73^a) genel bir eksikliği ve hassasiyeti veya reformcuların kendilerini iyi izah edememelerinden kaynaklanan bir yanlış anlamayı dile getirdiğine şüphe yoktur. Bu girişin tabii sonucu olarak devletin idaresinde şer'î hükümlerin geçerliliğine ve devlet işlerinin "şer' ü kâ-nûna mutabakat üzere" yürütülmesinin zorunluluğuna dikkati çeker. "İcrâ-yı şerîat ve ifâ-yı adâlet" ile devletin düşmanlarına başarı ile karşı koyacağı ve memleketin mâmur bir hale geleceği fikrindedir. Bu hedefe erişilmesi için ortaya koyduğu düşünceleri ise şöyledir: "İlm-i dîne rağbet ıslâh-ı âleme sebep" olacağından camilerde "fikh-ı şerîf" okutturulması ve ahalinin dinî yönden aydınlatılması ve bunun "itâat-i devlet ve duâ-yı pâdişâhî"ye müncecer olacağı. Başta İstanbul olmak üzere Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da (Irak ve Suriye vilâyetleri) "meşâyih tarikinden ve kûşe-i ihtifâ olan dervişandan müessirü'l-enfâs" olanların tesbitiyle bunların "istim-dâd-ı taleb-i duâlarını" temin etmek. Bu görüşünü tekit babında devletin kuruluşundan kendi zamanına kadar gelen meşhur evliya ve meşâyihin isimlerini sayar ve etkinlikleriyle ilgili geniş örneklerle

melerde bulunur, bu tür "esbâb-ı ma'neviyye"ye daima teşebbüs edilmesinin gerekli olduğunu ifade eder. Ricâl ve kibâr konaklarında bulunan imamlara, hânenin sair müstahdemi gibi muamele edilmemesi lâzım geldiği ve "imama ta'zîm ü hürmet zâtına değil hâmil olduğu Kur'ân-ı azîmüştân" sebebinden olduğu. Fakirlere, düşkün ihtiyarlara ve muhtaç yetimlere gizlice yardım yapılması, borç sebebiyle hapisanelere düşmüş olanların borçlarının ödenerek âzat edilmesi ve böylece hayır dualarının alınmasına çalışılması. "Ulemâ-yı zâhiriyye" ve "talebe-i ilm" korunmalı, sayılarının artırılmasına çalışılmalı ve teşvik edilmeli. Ömer Fâik'in bu hususta söyledikleri son derece çarpıcıdır: İstanbul medreseleri ilm-i şerîf tahsil eden talebeler cihetiyle boş kalmıştır. Ruûs imtihanına girenlerin sayısında otuz sene öncesine kıyasen büyük bir azalma vardır. Selâtin camilerinde verilen derslerin sayıları üç beş adede inmiş olup bunlar da eskiden okutulan derslerle mukayese edildiğinde "etfâl mektebi dersi gibi" kalmaktadır. "Ehl-i ilm tenâküs bulup cehele ile ehl-i ilm emr-i maâşda ve kadr ü 'tibârda müsâvî" olmuştur. Ömer Fâik'in, Tatarcık Abdullah Efendi'nin de değiştiği (*TOEM*, VII/41 [1332], s. 273), mülâzemet ve ruûsların para gücü ile elde edilmesi veya ulemânın küçük yaştaki çocuklarına verilmesi gibi kötü uygulamalara yaptığı tenkit, Cevdet Paşa tarafından da, "Artık âlim ve cahil belirsiz oldu" (*Tarih*, I, 112; krş. ayrıca Neumann, s. 110) tesbitiyle teyit bulur ve yapılan bu değerlendirmeler güncel bir anlam taşır (bu hususta ayrıca bk. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, s. 67-68, 75). Aşağıda temas edileceği üzere aynı noktalarda Behic Efendi'nin de acı gözlemlerde ve ağır tenkitlerde bulunması bu konudaki yargıları genel bir tesbit haline getirmektedir. "Zarûret-i mîriyye var" diyerek müsâderede bulunulmamalı ve "Beytül-mâl-i müslimîn hilâf-ı şer' mâl-i mevrûs ve eytâm malıyla mahlût" olmamalıdır. Son harpler sebebiyle genel bir yoğunluk kazanan bu kötü uygulama, Behic Efendi tarafından da dile getirilmiş bir husus olarak tenkit konusu yapılmış ve III. Selim'in de dikkatini çekmiştir (*Karal, Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, s. 83). Bu kötü uygulamaya ise nihayet Tanzimat Fermanı ile son verilecektir.

Maddî Tedbirler. Ömer Fâik Efendi'nin sûrî tedbirler hususunda söyledikleri ve ıslahat hakkında düşündükleri ise risâ-

lesini ortaya çıkarmamış olmasına teesüf edilecek derecelerde önemli ve özgün tesbitler içerir. Öncelikle "Enderun ve Bîrun ve mukarrebân-ı saltanat" olan ricâlin nizam ve intizamları üzerinde durur. Bu hizmetlerin liyakat kesbetmiş zevatla görülmesindeki zarurete dikkat çeker ve bilhassa "mukarrebân-ı saltanat"ın uyum içinde hizmet vermesini bekler. Burada, büyük bir kısmı hükümet üyesi olmamakla beraber yenilenmenin öncülüğünü yapmakta olan ve resmî bir mesuliyet taşımadıkları halde işlere müdahale eden, birbirleriyle nefsaniyete düşen ve görkemli yaşamları ile umumi efkârın tepkisini çeken Nizâm-ı Cedîd ricâlinin, dolayısıyla "atabekân-ı saltanat" olarak anılan ricâlin söz konusu edildiği anlaşılmaktadır. Lâyiha sahiplerinden yalnızca Tatarcık Abdullah Efendi'nin temas ettiği tashih-i sikke maddesi üzerinde kısaca dahi olsa durmuş olması, ilerideki yıllarda şikk-ı sâlis defterdarlığı vazifesine getirilmiş olan bu zatın malî konulara olan vukufunun işaretini taşır. Bu anlamda tassarrufa riayet, gösteriş, özentî ve israftan kaçınılması ve bunun sebep olduğu ekonomik yıkıntılar hakkındaki düşünceleri uzun bir yer işgal eder. İthal kürek kullanımına şiddetle karşı çıkar ve Rusya'nın gelirlerinin büyük bir kısmını müslümanların bu kürek tutkunluğundan elde ettiğini kaydeder. Kıymetli taşlarla süslü çubuk, ağır elbise ve şal masrafları, evlerde ve hatta gemilerde, hulâsa olur olmaz her yerde bolca kullanılmasını tenkit ettiği altın tılâsı, yine altınla tezhip edilerek fiyatları iki üç kat artan kitaplar, Avusturya ve İngiliz malı sofra ve mutfak takımları, çeşitli bahanelerle hediyeye verme âdetleri tenkiden dile getirdiği hususlardır ve genelde ihtiyaçların yerli mallardan karşılanması düşüncesindedir. Behîc Efendi dışında Tatarcık Abdullah Efendi'nin lâyihasında da yer alan bu son konu üzerinde III. Selim'in de hassasiyetle durduğu bilinmektedir. Bâbîali kalemlerinde yetişmiş memur kifayetsizliği ve bunların maaşlarındaki yetersizlik giderilmesini istediği diğer bir husustur. Aynı konu, aşağıda belirtileceği üzere Behîc Efendi tarafından çarpıcı örneklemelerle önemle ele alınmıştır. Kırım ve Özi düşman elinde olduğundan Rus tehdidi karşısında özellikle Karadeniz Boğazı cihetinin tahkimine öncelik vermekte olan Ömer Fâik Efendi, donanmanın yalnızca İstanbul'da üslenmiş olmasını hatalı bulur, sahillerdeki limanların tanzimiyle buralarda deniz üsleri kurulmasını teklif

eder. Boğazların tahkimi ve Boğaz dışındaki donanma üsleri oluşturulması önerilerindeki isabet, iki yıl kadar sonra (1806) patlayacak olan Rus ve İngiliz savaşları esnasında İngiliz filusunun Bozcaada'da üslenmesi ve Çanakkale'yi zorlayarak İstanbul önlerine gelmesiyle (20 Şubat 1807) ortaya çıkacaktır. Mültezim ve cizyedarların çeşitli suistimallerle reâyâyı ezdiği ne temas ederek reâyânın korunması ve durumlarının iyileştirilmesi için tedbirler alınmasını öngören Ömer Fâik'in Bâbîali tarafından yazılan emirlerin kısa, öz ve anlaşılır derecede sade ve "istilâhât-ı beyhûde ile tatvî-i kelâm" olunmayarak "muhtasar ve müfid" yazılması gerektiğini, zira bunları "cahil nüvvâb"ın okumaktan, ahalinin ise anlamaktan âciz olduğunu ifade etmesi, ahalinin daha rahat anlamasını sağlamak için "açık ve kaba Türkçe" kullanılmasını ve olur olmaz maddeler için fermân-ı âlî yazılmamasını önermesi ayrıca Behîc Efendi'nin de temas ettiği konular olarak dikkat çekicidir. Müslümanların servetiyle iş gören ve bunların ağır faizler altında "müflis ve medyun olarak" perişanlığına sebebiyet veren sarrafların, Canıklı Ali Paşa'nın daha 1776'da ilk defa olmak üzere dikkatleri çekerek uyardığı (TAD, VII/12-13 [1969], s. 159-160) yıkıcı faaliyetlerinin önlenmesi gibi konular üzerinde de duran Ömer Fâik, vakıf gelirlerinden istifade edilmesi meselesini ele alan nâdir düşünürler arasındadır. Vakıf zenginlikleri korunmalı, iyi işletilmeli ve yağmalanmamalıdır. Devlet vakıf gelirlerinden, bilhassa "deryâ-yı ummân olan evkâf-ı Haremeyn-i şerîfeyn" gelirlerinden ihtiyaç halinde faydalanabilmelidir. Ömer Fâik, bu zenginliği devletin sıkıntılarını giderebileceği ayrı bir fon olarak düşünmekte ve şeyhülislâmın fetvası ile buralardan borç alınabileceğine işaret etmektedir.

Islahat düşüncelerindeki kapsam ve özgünlük itibarıyla diğerlerinden ayrılan ve Nizâm-ı Cedîd düzenlemelerinin eksikliklerine ve diğer yapılması gerekenlere farklı yaklaşımlarla temas etmiş olarak yalnız III. Selim devrinin önde gelen islahatçılarından değil, aynı zamanda ve bu anlamda Alemdar Mustafa Paşa'nın da yakınlarından ve akıl hocalarından (Rusçuk yârânı) olan Mehmed Emin Behîc Efendi'nin fikirleri üzerinde önemle durulması gerekir. *Sevânihu'l-levâiyih* adlı eseri bu konuda yazılmış olanların hepsine takaddüm eder.

Dinî Eğitim ve İlmiye Teşkilâtı. Behîc Efendi görüşlerinin izahına, bütün mese-

lelerin temelinin ve yapılacak işlere revaç veren kaynağın ilâhî kanun olan "şeriat-ı garrâ ve sünnet-i seniyye" olduğunun tasrihiyle başlar. Bu anlamda Nizâm-ı Cedîd reformlarını, Kuşmânî'nin ifadesiyle "İhdâs-ı küffârdır ki isti'mal edenler dahi onlarla beraberdir" (*Zebîre-i Kuşmânî*, vr. 10^b) diyerek küfür addeden ve Frenkleşme ile aynı gören, hatta, "Bizlere göre kâfir olmak ve kefere memleketine gitmek Nizâm-ı Cedîd olmaktan ehvendir" (a.g.e., vr. 36^a) ifadeleriyle tepkilerini tutarsız bir ifrat derecesine getiren yeniçeri muhalefetinin bu zannına bir cevap niteliği taşır. Bu bağlamda din işleri, dinî eğitim ve adalet mekanizması üzerinde önemle durur. Devrin diğer kaynakları arasında sıkça dile getirilmekte olan ve yukarıda Ömer Fâik'in de değindiğine işaret edilen bu konulardaki tesbitleri nelerin düzeltilmesi icap ettiğine dair yapılmış doğrudan birer öneri mahiyetindedir. Behîc Efendi'ye göre, Anadolu'da ve özellikle hemen Edirnekapi'dan başlamak kaydıyla Rumeli'de İslâmî akaidin ve bilimlerin öğrenilmesi tamamen durmuş gibidir. Cami ve mescidlerde cemaat, medreselerde talebe yoktur. Mahkemeler adaletle iş görmemekte ve ahalinin hakkı teslim edilmemektedir. Gerçek din adamı, müftü ve vâizlerin varlığından eser kalmamış, ortalığı ulemâ kıyafetinde cahiller kaplamıştır. Kadılar ve nâibler ise usûl-i dîniyyeden olan fikh-ı şerîfi bilmemekte, bilenler de rüşvetle iş görmektedirler. Daha XVI. yüzyıl sonlarında *Hırzû'l-mülûk* müellifi tarafından da yapılmakta olan bu yöndeki şikâyetlerin (Majer, s. 148) hemen aynı ifadelerle dile getirilmekte olması, eğitimden uzaklaşma ve rüşvet olgusunun bir genelleme yapmamak kaydıyla çok eskilere dayandığını ve ciddi bir mesele olarak algılandığını gösterir. Bununla beraber Behîc Efendi'nin, kadı ve nâiblerin bu tutumlarının âyanın bunları ve mahkemeleri kendi çıkarlarına göre yönlendirmelerine yol açmakta olduğunu ve dolayısıyla mahkemelerin âdil ve güvenilir olmaktan çıktığını vurgulaması, devrinde yaygınlaşan bir uygulamanın ve genel bir bozulmanın tesbitinden başka bir şey değildir. Dinî eğitim ve onun ayrılmaz aracı olan Arapça'nın öğrenilmesi için sarf, nahiv, meânî ve mantık kitapları ve İslâmiyet'i öğretecek birkaç çeşit Türkçe risâle ve Arapça ve Farsça bazı manzum ve mensur na'tlar süratle tertip edilerek 3-4000 adet olmak üzere hemen basılmalıdır. Behîc Efendi'nin, dinî eğitimin yaygınlaştırılma-

sı için din kitaplarının da matbaada basılmasına dair olan bu teklifinin olumlu sonuçlar verdiği ve dinî konularda ilk defa olmak üzere matbaada kitap basıldığı bilinmektedir. Nitekim Birgivi ve âmentü risâleleri 1803 Eylülünde basılmıştır (Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, s. 136, 143, 255, 327). Müslüman halkın cehaletten kurtarılması için din kitaplarının basılmasını özellikle talebenin de istifade edeceği bir husus olarak gören Behîc Efendi, günlük maişetini güçlükle temin etmekte olan talebenin en az 500 kuruş tutan kitap masraflarını karşılayamadığını, ancak bunların basılmaları halinde gerekli kitapların 150-200 kuruş arasında bir masrafla sağlanabileceğini kaydetmektedir. Bunun, kitap ihtiyacının ucuz olarak karşılanması yanında matbaanın da iş yoğunluğu içinde çalışmasını temin edeceğine işaret etmesi ayrıca önemlidir. Mühendishâne Matbaası, risâlenin telifi sırasında Üsküdar / Harem'de yaptırılan yeni bir binaya taşınmış (Aralık 1802) ve önceki yıllarda faaliyetinde bir durgunluk görülmüş olduğundan satışı garanti kitapların basımı işletmecilik yönünden ayrı bir önem taşımaktaydı. Behîc Efendi'nin bu önerisi ayrıca bu anlamda da isabetlidir (krş. a.g.e., s. 136-137).

Dinî konularla meşgul olmak üzere şeyhülislâm ve diğer bazı âlim ve fâzıl zevatın imtihanları neticesinde belirlenecek birer şahsın vilâyetlere müftü ve birer şeyhin de vâiz olarak tayini; medrese, cami ve mescidlerde yapılacak, ders, vaaz ve nasihatlere, mekteplerde verilecek İslâmî bilgilere ve memleket ahvaline dair nizamnâmeler tertip edilmesi ve bunların basılarak zikredilen müftü ve vâizlere dağıtılması öngördükleri hususlar arasındadır. Kadı ve nâibleri denetlemek üzere Anadolu ve Rumeli için önde gelen ulemâdan ilgili kazaskerlerden ayrı olarak iki nâzir seçilip vilâyetlere tayin edilmeli ve bunlar söz konusu müftülerle birlikte teftişlerde bulunmalı, cami ve mescid imamı ve hademesi üç ayda bir denetlenmeli, din işlerini özendirici ve devlet işlerini de kolaylaştırıcı bir istikamette vazife görmelerini temin etmek üzere bunlar için özel nizamnâmeler hazırlanmalı ve basılarak kendilerine dağıtılmalıdır. Bu tedbirler kötü uygulamaları önleyecek ve ahali arasındaki fesadın ortadan kalmasını temin edecek, bunları zaman içinde memleket meseleleri hakkında sağlam görüşleri olan ve meşveret meclislerinde kendilerinden istifade edilen bir zümre

haline dönüştürebilecektir. Behîc Efendi, bu gibi tedbirlerin genel olarak devlete itaatın sağlanmasına yardımcı olacağını savunan Ömer Fâik ile aynı görüşü paylaşmaktadır.

Behîc Efendi'nin mansıpların ehline verilmesini, herkesin kendi vazifesini en iyi şekilde ifaya çalışmasını, konusunda uzmanlaşmasını ve sahası dışındaki işlere koşulmamasını istemesi, vaktiyle işe göre adam tayin edilmesi ve rütbe verilmesi halinde herkesin kendi mârifet ve tariğine heves edeceği gibi hususlara temas eden ve bu yönde düzenlemeler yapılmasını isteyen Canikli Ali Paşa gibi (*TAD*, VII/12-13 [1969], s. 154, 156) aynı sorunları uzun seneler farkı ile dile getirmekte olması, bu tür meselelerin müzmin bir hal almış olduğunu ve devlet düzenini uzun yıllar tahrip ettiğini gösterir.

Merkezî İdarede Yeni Teşkilâtlanma. Behîc Efendi devlet işlerinin tek elden ve merkezden yürütülemeyeceği kanaatindeydi. Özellikle kethüdâ beylik, şıkk-ı evvel ve irâd-ı cedîd defterdarlıkları, reisülküttâblik ve hububat nâzırlığı gibi nezâretlere riyaset edenlerin, geceleri konaklarına kadar taşınan bir iş yoğunluğu ve çeşitliliği ve ziyaretçiler dahil olmak üzere kalabalık bir insan trafiği içinde bulduklarına ve bunaldıklarına, dolayısıyla sıhhatle iş göremediklerine dikkati çeker. Çözüm olarak bütün bu nezâretlerde yapılacak işlerin nihaî olarak karara bağlanacağı ve alınması gerekli tedbirlerin onaylanacağı, on seçkin ve "akıl ricâlden" oluşan, "kalb-i devlet" olarak nitelendiği bir heyetin vücuda getirilmesini önerir. Bu düşüncesiyle Behîc Efendi'nin Avusturya, Prusya ve Rusya'da görüldüğü gibi, çeşitli iş bölümleri içinde müstakillen vazife gören birkaç başvekil ve bir iç kabine veya gizli kabine örneklerinden esinlenmiş izlenimi veren bir düşünce ile, son zamanlarda haklarında çeşitli şikâyetler sürdürülmekte olan mevcut "atabekân-ı saltanat" uygulamasını doğrudan tenkit eden bir intiba vermekte ve sorumluluk taşımak kaydıyla nezâretler üstü son bir karar mercii olarak vazife göreceği böyle bir heyetin resmî bir görev, sorumluluk ve kimlik üstlenmeden hükümet işlerine müdahale eden "atabekân-ı saltanat"ın yerine geçmesini önermekte olduğu anlaşılmaktadır. Birbirlerine tahakküm etmemeleri için eşit yetki ve rütbe ile donatılacak olan bu zevatın oluşturacağı "hey'et-i şûrâ" ele alacağı konuları, "Hak ve bâtil ziddıyla zâhir olur" ilkesi doğrultusunda serbestçe ve

açık fikirlilik içinde tartışacak ve nezâretlerde alınacak kararların isabet derecelerini sorgulayıp ve bunlara dair kararlarını ittifakla almış olarak onayladıktan sonra uygulanmak üzere sadrazama takdim edecektir. Devlet düzeninin bozulmasına sebebiyet verebilecek gelişmeleri önlemenin, işlerin düzgün ve istenilen istikamette yürütülmesine nezaret etmenin bu heyetin ana vazifesi olarak görülmekte olması ve "hey'et-i şûrâ" olarak nitelenmesi, hükümetin üstünde bir onay ve denetim meclisinin önerilmekte olduğu izlenimini uyandırmaktadır ve bu halde II. Mahmud devrinde kuralan çeşitli meclislerin habercisi gibidir.

Taşra İdaresinin Yeniden Düzenlenmesi. Vilâyetlere tayin edilen vüzerânın da dinî ve idarî bilimlere vâkıf olmasını zaruri gören Behîc Efendi bunların keyfi idareye sapmalarını, delil, tüfenkçi, sekban ve iç ağası namıyla başlarına topladıkları kapu halkının ahaliyi ezdiğini ve çeşitli isimler ve ihtiyaç bahaneleriyle paralar sızdığını dile getirdikten sonra bu durumun düzeltilmesi için Anadolu ve Rumeli'ye merkezleri Kütahya ve Manastır olmak üzere iki genel vali tayin edilmesini önerir. Bu valiler için dinen ve siyaseten uymaları icap edecek ilkeleri ihtiva eden bir tâlimatnâme hazırlanarak uygulanmak üzere kendilerine teslim edilmelidir.

Hâcegân ve Kâtiplerin Eğitilmesi. Behîc Efendi'nin, devlet işlerini zabt ve tahrir etmekte olan bu zümre hakkında söyledikleri genel zafiyetin bir başka önemli vechesini aksettirir. Temel ilkesi, devlet kalemlerinde çalıştırılacak elemanların eğitilmiş olması gerektiğidir. Kâtiplerin, vazifelerinin öngördüğü evsâftan yoksun olmaları sebebiyle on beş-yirmi sene içinde kalemli tamamen çökme tehlikesiyle karşı karşıya kalacağını ve emirlerle tahriratın meâlini anlar adam kalmayacağını belirtir ve sayıları 500'e varan hâcegân kitlesi içinde iş gören kırk kişinin ancak çıkabileceğini çarpıcı bir şekilde ifade eder. Öngördüğü çözüm ise kalemli bir imtihandan geçirilmeden iltilasla hiç kimsenin alınmamasıdır. Mevcut kâtiplerin eğitimini sağlamak üzere Bâbüali civarında Arapça ve Farsça bilen iki başhoca ve diğer on beş hocadan oluşan bir okul açılmasını, bunların ilm-i inşâyâ, te'lîf-i kelâma ve tebyîze liyakat kesbetmeleri dışında kalemdeki iş türüne göre de yetiştirilmelerini ister. Arapça-Farsça dışında edebiyat, Avrupa ve Osmanlı tarihi, coğrafya, siyaset bilimi

öğrenilmesini öngördüğü dersler arasındadır. Bu konularla ilgili kitaplar telif ve tercüme edilerek hazırlanmalı ve matbaada basılarak istifadeye sunulmalıdır. Devlet kalemlerinde istihdam edilmek üzere istidatlı gençlerin yetiştirilmesi için de Bâbîâlî ve Bâb-ı Defterî civarında bir medresede ilmen önde gelen şahsiyetlerin ders verecekleri ayrı bir okulun açılmasını düşünür. Burada, camilerde olan diğer müderrisler gibi işi “mugalataya boğmayarak” talebenin anlayacağı tarzda dersler verilmelidir. Arapça, Farsça, Türkçe tahrir, tercüme tekniği, coğrafya, tarih, hesap ve hendese öngördüğü dersler arasındadır.

Devlet dairelerine kabul edileceklerin soyu soppu belli, iyi ailelere mensup olmaları gerektiği hususu Behîc Efendi'nin üzerinde önemle durduğu bir başka konudur ve bu münasebetle önemli bir meseleye parmak basar. Hali vakti yerinde, soylu ve iyi aileler özenle eğittikleri, zekâ ve kavrayış kabiliyetleri yüksek çocuklarının devlet kapısında çalışmasına taraftar değildir. Behîc Efendi'ye göre bunun sebebi, siyasete atılmanın getirdiği tehlikelerde ve müsâdere uygulamasında yatmaktadır. Herhangi bir sebepten ötürü azil, sürgün ve siyaseten katil yanında mal ve mülke de el konulması bu tür aileleri genelde siyasetten uzak tutmaktadır ve dolayısıyla meydan “esâfil”e kalmaktadır. Bu sebeple bu ailelerin çocuklarını ilmiye sınıfına dahil etmeyi tercih ettiklerini söyleyen Behîc Efendi bu durumun sakıncaları üzerinde durur. II. Mahmud'un, “ehl-i ırzın kendi kazanlarını kapılarının önüne çıkarmadıkları sürece işlerin düzelmeyeceğini” vurgulaması hatırlanacak olursa bu konunun arzettiği önem daha uzun süreler gündemde kalmış olmalıdır ve zamanımıza kadar gelen güncel bir boyut taşır. Siyaseten katil, sürgün ve müsâdere konularının ise Tanzimat Fermanı'nın ana ilkeleri arasında yer aldığı bu bağlamda hatırlamak ilgi çekicidir. Fermanın ana ilkelerinin bir evvelki devrin sakıncalarını gördüğü tecrübelerinin bir neticesi olduğu anlaşılıyor. Bununla beraber III. Selim devrinde Behîc Efendi'nin bu görüşüne olumlu cevap verecek bir gelişmenin yaşandığı ve müderris Kadı Abdurrahman Paşa, müderristen Kaptanıderyâ Abdullah Râmiz Paşa ve Tahsin Efendi, Kapan nâzırı müderris Abdüllatif Efendi gibi ilmiye kökenli pek çok zevatın siyasete soyundukları ve islahat düzenlemelerini üstlenmek üzere önemli vazifelere getirildikleri gözlenmektedir. Ancak

Nizâm-ı Cedîd'in fiyasko ile sona ermesi üzerine bunların da hayatlarını kaybettikleri ve müsâdereye uğradıkları, hatta ilmiye mensubu olmalarının dahi hayatta kalmalarını sağlayamadığı ve Kapan nâzırının başına geldiği gibi bir gün için olsun kâğıt üzerinde kimliği askeriyeye tahvil ile idamdan kurtulamadıkları bilinmektedir (Cevdet, VIII, 179).

Yabancı Dil Eğitimi. Lisan öğretilmesindeki zaruret ilk defa olmak üzere açıkça Behîc Efendi tarafından dile getirilir. Yalnızca devletler arası ilişkilerini yürütmek ve Avrupa ahvalini takip edebilmek için değil yenilenme faaliyetleri için gerekli çeşitli eserlerin de kullanılabilmesi ve tercümelerinin sağlanabilmesi için lisan öğrenilmesini vazgeçilmez bir şart olarak görür ve her lisanla müslüman tercümanlar yetiştirilmesindeki zaruretin altını çizer. Çözüm olarak Şark dillerinin öğrenilmesinde ve “dil oğlanları”nın yetiştirilmesinde Avrupa devletlerinin yüzyıllar öncesinde başvurdukları bir çareyi önerir ve Üsküdar Harem'deki matbaa binası gibi büyük ve müstakil bir bina yapılarak burada bir dil okulunun açılmasını gündeme getirir. Bu konudaki zafiyet II. Mahmud devrinde de devam etmiş, nihayet 1821'de Bâbîâlî'de Tercüme Odası'nın açılması ile lisan eğitimi için ilk âcil adımlar atılmış olmakla beraber Behîc Efendi'nin önerdiği gibi müstakil bir okulun açılması söz konusu olmamıştır.

Adalet Mekanizmasının Islahı ve Hukuk Dilinin Sadeleştirilmesi. Behîc Efendi bu konular üzerinde de ısrarla durur. Olur olmaz şeyler için ferman çıkarılması ve fermana muhtaç kılınmasını tenkit eder. Ferman iktizâ eden hususlarda da dil meselesine tekrar temas eder ve fermanların dil bilgisinin sorgulandığı bir imtihan kâğıdı değil neyin yapıp yapılmaması gerektiğini açıkça bildiren belgeler olduğuna ve bu sebeple ifadenin sadeliğine ve anlaşılır olması hususlarına özellikle dikkat çeker. Ömer Fâik'in de işaret ettiği gibi genelde kadı ve nâiblerin fermanların meâllerini anlayamadıklarının belirtir. İfade ağırlığından dolayı II. Mahmud'un imamı Zeynelâbidin Efendi'nin Rus savaşı esnasında cepheden gelen bir meserret mektubunu (Eylül 1828) padişah huzurunda okumaktan âciz kılıp gerisini bizzat II. Mahmud'un yüksek sesle okuyarak tamamlaması hadisesi hatırlanacak olursa bu konuda söylenenlerin pek abartılı olmadığını ayrıca teyit etmek mümkündür (Abdullah Molla, vr. 6^b;

krş. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, s. 327). Hukuk davalarının fermana ihtiyaç göstermeyecek bir şekilde vilâyet mutasarrıflarının buyruldukları ile halledilmesini önerir. Cüz'î meseleler için ferman çıkarılmasına gerek olmadığı fikrinden Alemdar Mustafa Paşa'nın da etkilenmiş olduğu anlaşılabilir (Cevdet, VIII, 4).

Behîc Efendi verilmekte olan cezaları caydırıcı bulmamaktadır. Şeriata uygun olarak verilen cezaların Türkçe bir ceza kanunu kitabı halinde devlet memurları, askerler, tüccar ve ahali için ayrı bentler halinde tanzim ve tedvin edilerek hazırlanmasını ve basılarak dağıtılmasını ister. Kanunların ifade ve ibarelerinin herkesin anlayabileceği bir açıklığa kavuşturulmasını, bir başka deyişle hukuk dilinin sadeleştirilmesini önerir. Avrupa'dan etkilenmiş olarak Beyazıt veya Cağaloğlu civarlarında kışla gibi büyük, gösterişli ve müstakil bir adliye sarayı yapılması, kadılar tarafından görülmekte olan davaların zabıt ve ilk işlemlerinin tamamlanmasından sonra muhakemelerin bu binada görülmesini ve verilecek cezaların suç mahallinde icrası gibi ayrıntılarıyla ilgili olarak düşündüklerini belirtir.

Ekonomik Kalkınma. Beykoz'da açılan ilk kâğıt imalâthanesinin fikir babası ve işleticisi de olan Behîc Efendi'nin (*a.g.e.*, VIII, 107) ekonomik hayatın düzenlenmesi ve imalât sektörünün desteklenmesi konularındaki görüşleri çeşitli boyutlar içerir. Ekonomik hayatta başkalarına muhtaç olmayacak bir hale gelmenin devletin ve memleketin kuvvetlenmesinin tek yolu olduğunu vurgulaması, XVIII. yüzyıl Aydınlanma devrinde Avrupa hükümdarlarının genelde benimsemiş ve uygulamış oldukları ekonomik görüşlerine katıldığını gösterir. İmalâtın arttırılması ve ticaretin geliştirilmesi devlet ve milleti zenginliğe götüren tek yoldur. Ekonomik kalkınma, zanaatkâr ve sanatkârların korunması ve teşviki, imalât sektörünün düzenlenmesiyle ilgili fikirlerinden ötürü Behîc Efendi'yi modern anlamdaki millî ekonomi düşünürlerinin öncüsü olarak kabul etmek mümkündür.

Behîc Efendi, Avrupa devletlerinin ekonomik kalkınmaya ve ticarete öncelik verdiklerine işaret eder ve özellikle Rusya'da görülen gelişmelere dikkati çeker. Büyük Petro'nun yürüttüğü reformlar ve bu reformlar neticesinde Rusya'nın nasıl kuvvetlendiğine temas ettiğinde Rus ve müslümanlar arasında entelektüel bir kıyas-

lamaya gider. Bu mukayese reform düşüncelerini takip ettiğimiz müellifler içinde emsalsizdir. Müslümanların “medenîsi şöyle dursun ednâ bedevîsi”nin bile Avrupalılar’dan çok daha yetenekli olduğunu ileri sürer ve “başlarına tokmak ile darb olursa pek kolay maddeyi on yılda öğrenmeğe isti’dâddan berî hayvân-ı bî-izân olan, hatta cemî-i mil-i Efrenciyeye’nin erzeli olan Moskov tâifesi” yargısı bu konuda söyleyeceklerinin özüdür; bu ise “Yenilenme ve yeniden yapılanma işini bu evsafa olan Ruslar başardıktan sonra bizler nasıl başaramayız” anlamında müslümanlara yöneltilmiş bir mesajdır. Behîc Efendi’nin bu sözleriyle, Avrupa’daki teknik ve sanayi alanındaki gelişmeler karşısında yilgınlığa kapılan okurlarına yalnız kuru bir cesaret vermeyi amaçladığını sanmak hatalı bir değerlendirme olurdu. O buna samimiyetle inanmakta ve akılcı tedbirlerle kısa zamanda Avrupa’ya yetişmenin mümkün olduğuna olan inancını dile getirmekteydi. Memleketin insan yapısı, zengin kaynakları ve geniş toprakları kendisini böyle bir inanca sevk etmektedir. Son yıllarda başarılı olmuş olan yenilikleri ise bu yargısının oluşmasında başlıca etken olarak görür.

Ekonomik tedbirler cümlesinden olmak üzere önce, ileride Tanzimat Fermanı’nın da ana konularından birini teşkil edecek olan vergi konusunu ele alır ve öncelikle vergilerin zabtı ve kayıp vermeden toplanması hususuna eğilir; bu amaçla üç seneden önce azledilmemek kaydı ile her vilâyete birer defterdar tayin edilmesini önerir ve defterlerin muntazam tutulmasının gereği üzerinde durur. Defterdarların kaydıhayat şartıyla tayinlerini öneren Canikli Ali Paşa’nın yanında (bk. TAD, VII/12-13 [1969], s. 153) bunlara uzun sayılabilecek belirli bir süre için hizmet imkânı verilmesi muhakkak ki daha gerçekçi bir görüştür. Halkın gereksiz vergi yükü altında ezilmesine ve âyanlar tarafından istismar edilmesine engel olunmasını ister. Hint kumaşlarına ve Avrupa’dan gelen çeşitli mallara itibar edilmesinden kaçınılması, dolayısıyla yerli malı kullanılması genelde hep önerilen bir konu olmuştur ve Behîc Efendi de aynı fikirdedir. Ancak bu işin zorla değil özendirecek yapılmaması taraftarıdır. Böyle bir alışkanlığın halka da aşılabilmesi için başta hükümdar olmak üzere en üst kesimden başlayarak yerli malı kullanımının yaygınlaştırılmasını ve teşvik edilmesini ister. III. Selim’in de aynı görüşü pay-

laştığı bilindiğinden bu konuda fazla bir problem görülmezse de tatbikinın kâğıt üzerinde kaldığı ve Avrupa mallarına olan düşkünlüğü gemlemenin o kadar kolay bir iş olmadığı, Paris’te sefâret amacıyla bulunan (1803-1806) Hâlet Efendi’ye yapılan ve kendisini bunaltan sonu gelmez siparişlerden anlaşılmaktadır (Karal, *Hâlet Efendinin Paris Büyük Elçiliği*, s. 25-30).

Yerli imalât sanayiinin kurulması önerileri arasında ağırlıklı bir yer tutar. Yünlü kumaş, kadife, atlas, kâğıt, saat, cam, ayna, mineli eşya vesair züccaciye, madenî eşya ve çeşitli aletler, hulâsa Avrupa ve Hindistan’dan gelen bütün malların üretimini için ayrı ayrı birer imalâthane kurulmasını ister ve hatta bütün bunların 150 yıl önce yapılmış olması icap ettiğini esefle vurgular. Bu işletmelerin başında bulunanların başarısız olmaları halinde yalnızca vazifeden alınmalarıyla iktifâ edilmesini ve başkaca bir cezaya çarptırılmamasını istemesi dikkat çekicidir. Bu son noktada sürgün, müsâdere ve idam cezaları gibi yine Tanzimat Fermanı ile ortadan kaldırılması söz konusu edilecek olan, devlet kapısında hizmet almanın caydırıcı uygulamalarından vazgeçilmesi gerektiği anlamının saklı olduğu açıktır.

İthalâtle uğraşan ve az bir sermaye ile celbettikleri eşyayı sekiz katı fiyatla satarak fahiş kazanç sağlayan ve devletin güçlenmesini arzu etmeyen, beratlı gayri müslim ve müste’min tüccarların tutumlarını eleştirmesi ayrıca dikkat çekicidir. Behîc Efendi’nin düşünceleri doğrultusunda Âzadlı’da bir yünlü kumaş imalâthesinin açılmış olduğu (1804) ve o sıralarda Beykoz’da açılan kâğıt imalâthesinin başında bulunan Behîc Efendi’nin de bu konu ile yakından ilgilendiği ve hatta bu işletmenin de başına geçirilmesinin düşünüldüğü bilinmektedir (bk. TSMA, nr. E 1524/3).

Behîc Efendi, imalât sanayiinin denetlenmesi ve işlerinin esnaf kethüdâları ve lonca ustaları dahil olmak üzere her türlü engellemeden uzak ve planlı bir şekilde yürütülebilmesi için -günümüzdeki Sanayi Bakanlığı’nı hatırlatan- müstakil bir nezâret kurulmasını ve buna bir nâzır tayin edilmesini, bu işlerle ilgili olarak yeni kanunnâmeler hazırlanmasını, esnaf teşkilâtını ve ticareti düzenleyen eski kanunların gözden geçirilerek çağın ihtiyaçlarına cevap vermekten uzak kalan hususların ortadan kaldırılmasını gerekli görür.

Zamanının diğer ricâli yanında islahat düşünceleri bakımından özgün ve daha kapsamlı ve köklü tedbirler teklif etmiş olarak sivrilen, alışılmış ve bilinenlerin dışında fikirler üreten ve bunları bizzat yürütmekten çekinmeyen, siyaseten de etkin bir şahsiyet olan, III. Selim’i tekrar tahta çıkarmak amacıyla Alemdar Mustafa Paşa önderliğinde IV. Mustafa’ya karşı yapılan darbeye öncü bir rol üstlenen Behîc Efendi, Avrupa’daki gelişmeleri ve uygulamaları yenilenme ile ilgili teklif ve örneklemelerine katmış olarak devrin değişik fikirler ileri sürenlere karşı bilinen tavrından nasibini almış; ancak bu defa muhtemelen Avrupa fikirlerinden ötürü “hoppa” (TSMA, E 1524/3) ve “acayip mizaçlı” (TSMA, E 4776) nitelendirmeleriyle tanımlanmıştır. Âkıbeti, diğer Nizâm-ı Cedîd ricâli gibi oldu ve yenîçerilerin takibinden kurtulamayarak öldürüldü (1809).

Dış Siyaset, Sefâretnâmeler ve Büyük Lâyihalar. III. Selim devri dış siyasette yeni düşünce ve uygulamaların geçerlilik kazandığı gerçek bir yenilenme dönemi olmuştur. Devletler arası münasebetlerde yeni düşünceler, eşitlik ve mütekabiliyet esası ve Avrupa devletler hukukuna girme teşebbüsleri, Prusya, İsveç, İngiltere, Rusya ile yapılan ittifaklar, İspanya ile yakınlaşma, ihtilâl Fransa’sına karşı takınılan tavrı, savaşan devletlere karşı ilân edilen tarafsızlık ve denizlerle tarafsızlık ilkeleriyle kendini gösterir. Londra, Paris, Berlin, Viyana gibi önemli merkezlerde dâimî elçiliklerin açılması ve bunların Rusya, İsveç gibi diğer Avrupa devlet merkezlerine de teşmil edilmesinin düşünülmesi bu gelişmelerin en önemlileri arasında yer alır. Dış politikadaki bu tür değişiklikler devrin önde gelen isimlerinden Râşid, Âtıf, Ebûbekir Râtib ve Mahmud Râif gibi reisülküttâbların düşünce ve uygulamalarından doğmuş olmakla beraber Avrupa ile bu tür bir yakınlaşmaya girilmesinin zaruretine çok daha önceleri Ahmed Resmî tarafından işaret edilmiştir. Siyaset icra etme yeni bir tarzda bürünür ve eski uygulama ve davranışlardan süratle uzaklaşılır. Avrupa siyasî ahlâkına uyum sağlamak ve taklit etmek kaçınılmaz olur. Politika, Behîc Efendi’nin açıklayıcı kaydıyla zamanla her ne kadar “kizb ü hîle” anlamında kullanılır bir kavram haline gelmişse de asıl mânâsı “siyaset işleri ve devlet tedbiri” (umûr-ı siyâsiyye ve tedbîr-i müddün) demektir. Böyle olmakla beraber Osmanlı siyasî ricâlinin de Avrupa’da cârî olan usulleri kullanma-

sı, siyasî ahlâkını değiştirmesi, "kız ü hîle"ye tevessül ile sırasında "bazı müphem sözler irad edip diplomat ağızı satmaları" (Cevdet, VI, 285) gerektiğinde -Talleyrand'ın Seyyid Ali Efendi'ye yaptığı gibi- karşısındakileri aldatmaları, yalan söylemeleri icap etmekteydi. Bu yeni düşünceleri uygulamak uzun zamanlar Osmanlı siyasetçilerini acemilik içinde bırakacak, "diplomat ağızı satarken" yüzlerinin kızarması daima kendilerini ele verecektir. Avrupa'ya gönderilen bu devir elçileri reel politika ile tanışıp yeni politika alışkanlıkları edinirken, düşüncelerde de önemli değişiklikler meydana getirdiler ve Osmanlı dış politikasının giderek çağdaş bir telakkiye erişmesinde etkili oldular. Devletler arası ilişkilerde dostlukların değil yalnızca çıkarların söz konusu edildiğinin ve şahsî ahlâkla devlet ahlâkının farklı olduğunun keşfi, acı tecrübelerden geçerek uzun tereddütlerden sonra ancak yaygın bir kabul bulabildi.

Başlangıçtaki bütün bu zafiyete rağmen bu devir sefâretnâmeleri yenilenme ve yeniden yapılanma fikirlerinin oluşmasında önemli bir yer tutar; bunları kaleme alanlar da genelde Nizâm-ı Cedîd devrinin önde gelen simaları ve reformların da uygulayıcıları olmuşlardır. Bu eserler yenilenmenin doğrudan birer öneri kaynakları değildir. Ancak Avrupa'daki gelişmeleri belirlemek suretiyle öne çıkardıkları ile yenilenme fikirlerinin oluşmasına dolaylı biçimde katkıda bulunurlar ve nelerin dışarıda nasıl olduğu ve dolayısıyla da içeride aynı şeylerin neden yapılması icap ettiği noktalarında örnek ve ilham kaynağı teşkil ederler. Şehir düzenleri, ulaşım örgütü, hükümet şekli ve işleyişi, ordu ve donanma, üretim ve ekonomik hayat, halkın yaşayışı ve durumu, adalet teşkilâtı, sağlık, askerî ve sivil eğitim müesseseleri hakkında kaydettikleri, yenilenmenin eğilmesi gereken ana konularının neler olabileceğine dair yapılmış dolaylı birer atıftır. Bu anlamda bu tür eserlerde doğrudan bir mukayese ve önermeye pek rastlanmaz. Reform teklif ve düşünceleri örnekleme yapılan konuların içinde gizlidir. Askerî konuların bilhassa öncelikli bir yer tutması kaçınılmazdır. Avusturya örneğinde olmak üzere düzenli ve eğitimli ordu, en ince ayrıntılarına kadar Ebûbekir Râtib tarafından (1792) ele alınmıştır. Bu anlamda Rusya'daki gelişmeler ise Mustafa Râsih'in lâyhısına (1793) konu teşkil etmiştir. İngiltere Mahmud Râif tarafından gözlemlenmiş, parlamenterin işleyişi ve idarî mekanizma, Londra

şehir idaresi ve limanı, ticareti ve özellikle donanma ve tersanesi hakkındaki anlatımdan (1799) herhalde büyük ölçüde istifade edilmiştir. 1806-1811 yılları arası Fransa'da bulunan Abdürrahim Muhib Efendi gözlemlerinde seçicidir. Yenilenme faaliyetlerinde devletin işine yarayacakların ve yapılması gerekenlerin âdeta bilinçli bir dökümünü verir ve Avrupa'da kullanımda olan yeni buluşlara özellikle yer ayırır.

Mustafa Râsih, Rusya'da yeniden yapılanmayı başaran Büyük Petro'nun bütün Avrupa'yı dolaşarak incelemelerde bulunduğunu ve yapılması gerekenleri tesbit ettiğini söylerken Avrupa'nın bu anlamda tetkik edilmesi gerektiğine dolaylı olarak işaret etmekteydi. Petro'nun eski düzeni tamamen değiştirecek köklü reformlara girişmiş olduğunun ve eski askerî düzeni ilga ile ordunun çağdaş ve eğitimli bir hale getirdiğinin belirtilmesi yine bu anlamda Osmanlı islahatçılarına yapılmış bir hatırlatmadır. Avrupa'da kullanılmakta olan kâğıt para, içinde bulunan malî darlığa ferahlık getirebilecek bir çözüm olarak görülmüş olmasından ötürü hemen bütün sefâretlerde önemli bir yer işgal eder. Mesaj açık olmakla beraber bunun tatbiki mümkün görülmemiştir.

Ebûbekir Râtib ve Râsih efendilerin özellikle imalât sektörüyle ilgili geniş tesbitleri Behîc Efendi tarafından açık teklifler olarak tekrarlanmıştır. Askerî ihtiyaçlar için kurulan mîrî imalâthaneler her ikisinde de ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Bu tesbitlerin Nizâm-ı Cedîd askerinin tehzinde, Baruthâne ve Tophane'nin yenilenmesinde önemli örnekler oluşturduğu açıktır. Askerî eğitim ve bu ihtiyacı karşılamak üzere mühendishânelerin açılması üzerinde önemle durulmuş konulardan biridir. Râsih Efendi'nin, Rusya'nın tesbit ettiği gelişmelere erişebilmesini ancak yetmiş seksen senelik bir istikrarlı çalışmanın neticesi olarak görmesi, reformlara inat ve ciddiyetle devam edilmesi gerektiğinin bir uyarısıdır. Râsih de Behîc gibi devletin kısa zamanda güçlenmesi için bütün maddî ve İslâm dininin bahşettiği mânevî unsurlara fazlasıyla sahip olduğuna samimi olarak inanır. Ancak Avrupa'nın, özellikle de Rusya'nın katettiği mesafenin ciddiye alınmasında gaflete kapılmamasının ve çağa ayak uydurulmasının lâzım geldiğine işaret etmekten de kendini alamaz. Bu uyarı genelde bütün sefâretnâmelere hâkim olan sonuç mesajı gibidir. "Heman Cenâb-ı Hak Devlet-i

Aliyye'yi kâffe-i umûr-ı nizâmîyye-i mülkiyye ve askerîyyenin hüsn-i tesviyye ve tensikine muvaffak ve kuvvet ü kudret-i saltanat-ı seniyyeyi a'dâ-yı dîn ve düşmân-ı bed-âyîn üzerlerine gâlib-i mutlak eyleye" (*Sefâretnâme ve Lâyiha*, vr. 67^b) ortak temennisi, yenilenme ve yeniden yapılanmanın ana hedefini gösteren bir tariften başka bir şey değildir.

Nizâm-ı Cedîd Sonrası ve II. Mahmud Devri. Nizâm-ı Cedîd'in tam bir fiyasko ile neticelenmesi, islahat düşüncelerini sona erdirmemiş olmakla beraber yeni şartlar bunların su yüzüne çıkmasını uzun zaman engellemiştir. Alemdar Mustafa Paşa darbesi yenilenmeyi kesintiye uğradığı noktadan devam azmini taşır; eğitilmiş asker uygulaması tekrar canlandırılır ve Nizâm-ı Cedîd'i sona erdiren derebeyi âyan, yeniçeri ve ulemâ dayanışmasına, âyanların mevcut olan güçlerini merkezî otoriteye hâkim kılan bir ittifakla yeni bir şekil vermeye çalışır. Siyasî otoriteyi tanımlama ve sınırlama teşebbüsü olarak meydana getirilen Sened-i İttifâk'ı düşünce itibarıyla Behîc, Râmiz, Tahsin, Refik gibi Alemdar'ın akıl hocaları olan eski Nizâm-ı Cedîd ricâlinin eseri olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Sened, Alemdar'ın kısa süren sadâreti sebebiyle uygulanma imkânı bulamadıysa da II. Mahmud'ü yeterince tedirgin edip ona bundan sonraki yıllarda da bu unsurların bertaraf edilmesi istikametinde sistemli bir siyaset geliştirme zarureti ilham etmiş olmalıdır. Avrupa'da olduğu gibi çağdaş bir devlet teşkilâtının merkezî otoritenin kuvvetlenmesiyle sağlanabileceği gerçeği II. Mahmud'un bu sahadaki faaliyetlerinin ana fikrini teşkil etmiştir.

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile islahat düşünce ve uygulaması yeni bir ivme kazanmıştır. "Usûl-i nizâm-ı müstahsene", bu tarihle başlayan yeni devrin teşebbüs edeceği yeniden yapılanma faaliyetlerini tanımlamada kullanılan bir tabir olmuştur. Nizâm-ı Cedîd başlangıcında olduğu gibi birtakım lâyihalarla neler yapılması gerektiği hakkında düşünceler bu devirde de gündemde olmakla beraber pek önemsenmez. Dîvân-ı Hümayun mühimme-nüvîsânından Debbâğhâne eski nazırı Râgib Efendi'nin (Karal, TV, I [1942], s. 356-368) veya Keçecizâde İzzet Molla'nın lâyihaları (İÜ Ktp., TY, nr. 9670; telif tarihi, 1827), gerek içerik gerekse öngördükleri itibarıyla Nizâm-ı Cedîd'le ilgili olarak kaleme alınan metinlerin son zayıf örneklerini verir. Bunların mülkî idare ve ekonomik alanlardaki iyileştirme düşün-

celeriyle II. Mahmud'u etkilemiş oldukları söylenemez ve bu tip sıradan önermelerin artık radikal tedbirler almaya yönelecek olan padişahın yeniden yapılanma düşüncelerine katkıda bulunduğunu düşünmek mümkün değildir. Bununla beraber İzzet Molla'nın bazı tesbitleri ilgi çekicidir, ancak Behic Efendi'den sonra artık fazla bir özgünlüğü kalmamıştır. Bir meclis-i şûrâ teşkili ve paşakapılarındaki gelen giden kesafetinin iş yapmaya vakit bırakmadığının ifadesi bu anlamdadır. "Kefere devletlerinin nizâmâtı Devlet-i İslâmiyye'ye galiptir" yargısının açıkça ifade edilmesi belki artık pek yeni bir tesbit sayılmazsa da "usûl-i Efrenciye'ye bizim usulümüz mugayirdir dememek icap ettiği" ve "Efrenc kitaplarının tercüme ile şer'e muvafık olanların icrası"; "Nizâmâtı biz onlar kadar düşünemeyiz"; "Onların şer'e dokunmaz nizâmlarını maslahatımıza uydurmalıyız" önermeleri yeni devrin dayanacağı ana telakkiyi ortaya koyması bakımından önemlidir. Artık eski ile yola çıkıp onu muhafaza ve yeni ile uzlaştırma arayışları sona ermiştir ve devletin içinde bulunduğu şartlar dahilinde tekrar böyle bir denemeye vakit de kalmamıştır. Yeniye tek kaynak olan Avrupa'dan aynen almak, eski tecrübelerin ışığında kaçınılmaz gibi görünmekte ve bu teslimiyet Avrupa karşısında duyulan bâriz bir ezikliğin ve kompleksin izlerini dışa vurmaktadır. "Zulmet-i küfr ile verilen nizâmın" başarıları karşısında "şeref-i nûr-i îmân ile" girilecek işlerde çok daha fazla başarılı olunacağını ifadesi, müslümanların moralini yüksek tutmak için sarfedilmiş bir söz gibi görünmekteyse de bunun gerçekten de böyle olduğunu kanıtlamak mümkündür. İzzet Molla'nın örnek olarak gösterdiği, İslâm dünyası içinde Avrupa tarzında başarılı reformlar yapmış olan Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'dan başkası değildir ve böyle bir örnekleme ilk defa yapılmaktadır. Nizâm-ı Cedîd devrinde Rusya'nın ve Büyük Petro'nun yaptıklarına imrenerek bakan ve emsal olarak gösterenlerin aksine nihayet artık müslüman bir devlet adamının icraatlarını öne çıkarma gururu yaşanır: "Mısır'da padişahın orta zekâlı ve okur yazar olmayan bir veziri o eski Mısır'ı yeni dünyaya döndürdü". Böylece reform fikri Mehmed Ali'nin bu sahadaki icraatından hareketle en parlak örneğini bulmuş olmaktadır. Avrupa usulünün kabulünü tek çare olarak gören İzzet Molla'nın önceki devirlerde yapılmış olanlara bakılarak devletin yeniden yapılanamayaca-

ğını açıkça ifade etmesi, klasikleşmiş bir nostaljik takılma haline gelen Kanûnî Sultan Süleyman devrini ideal alma söylemini bir tarafa bırakarak bu görüşün bir çare olamayacağını belirtmesi ayrıca önemlidir. Nizâm-ı Cedîd devrinde sıkça atıfta bulunulan Kanûnî devri nihayet artık bir ideal olmaktan resmen çıkmış ve gözler tek istikamet olan Avrupa'ya çevrilmiştir.

III. Selim'in şehzadeliliğinden itibaren cihangir olacağına inandırılması gibi devleti yenilemek üzere yüzyılda bir gelen büyük müceddit olarak takdim edilmeye başlanan II. Mahmud'un da (Şirvanlı Fatih Efendi, vr. 39^a-40^a; Esad Efendi, s. 174-178) kendisini devleti kurtaracak tek kişi olarak gördüğüne şüphe yoktur. Devrin iç ve dış güçlükleri ve siyasî baskılarının girilen reformların bir kısmının şekli ve yüzeysel kalmasında önemli bir rol oynamış olmasına rağmen bu tip yeniliklerin ilk hamlede göze çarpan ve geniş kitleler üzerinde, girilen yeni yolun psikolojik etkilenmesini sağlayan tedbirler olarak bilinçli bir şekilde düşünülmüş olduğunu da kabul etmek lâzımdır. Devlet memurları ve askerlere öngörülen Avrupa tarzı kılık-kıyafet zorunluluğu, askerî Batı müziğinin yaygınlaşması özellikle bu anlamdadır. Rusya'da Büyük Petro reformlarının da bu sebepten ötürü bu tür biçimsel tedbirlerle başlatıldığı göz önünde tutulmalıdır. Memurların maaşa bağlanması gibi İzzet Molla'nın da dile getirmiş olduğu yeni tedbirler, merkezî otoritesi tahkim edilmiş çağdaş devlet yapılanmasının kaçınılmaz önlemleri cümlesindedir. Vakıfların devlet kontrolüne alınması çok daha önceleri gündeme gelmiş olarak nihayet tahakkuk eder. Ulemânın denetlenmesi ve devlet siyaseti çizgisinde tutulması, bu kesimin siyaset yanında eski ekonomik gücünü de yitirmiş olmasından ötürü büyük bir mesele olmadan gerçekleştirilir. Çeşitli meclislerin, özellikle hükümet organlarının üstünde nâzım bir rol üstlenecek olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin ihdası (1838), nihayet Avrupa'daki kabine sistemini hatırlatacak bir hükümet sistemine gidilmesi ve nâzırlardan birinin başvekil sıfatı ile riyâseti üstlenmesi, merkeze bağlı bürokrasisi, sindirilmiş ulemâsı, yeni ordusu, derebeyi ve âyanların ortadan kaldırılması, II. Mahmud'un çağdaş bir devlet mekanizması kurma yolunda önemli yollar katettiğinin göstergesidir. Bütün bu önemli icraatlarında kendisinden başka yönlendirici fikir ve düşüncelerin kimlerin eseri olduğunu

tam olarak belirlemek oldukça zordur. Devrin önde gelen isimlerinden Hüsvre Paşa'nın askerî reformları, zaptiye ve asayiş konularındaki katkıları söz konusu olmakla beraber reform anlayışında muhafazakâr görüşe sahip olduğu, ancak II. Mahmud'un düşüncelerine uyum sağlayıp devrin gidişatına ayak uydurmuş olarak şahsî ikbâlini ön planda tuttuğu bilinmektedir. Sâdık Rifat ve Mustafa Reşid paşaların yenilenme ile ilgili düşüncelerinin ise genelde dış siyaset ve içte bilhassa devletin "anayasal" nizamının yeni bir şekil alması anlamında ağırlıklı olduğu gözlenmektedir. Müslüman olmayan tebaanın hukukî durumunun iyileştirilmesi ve bunların müslümanlardan farklı olmadıklarına işaret eden beyanlar, kilise tamir ve inşaatıyla ilgili olarak takip edilen yeni liberal politika, II. Mahmud devri son dönemi düşünce dünyasının katetmekte olduğu merhaleleri göstermesi bakımından önemlidir ve Tanzimat Fermanı'nda bu iki kesimin "kanun" karşısında eşit olduklarının ifadesiyle sonuçlanacak bir gelişmenin varlığına delâlet eder.

Sâdık Rifat Paşa Tanzimat'a giden yolda fikirleriyle öne çıkar ve fermanın ana ilkelerinin belirlenmesinde Reşid Paşa'nın yanında önemli bir yer işgal eder. Viyana'daki ilk sefâreti esnasında (1837) kaleme aldığı düşünceleri arasında Avrupa'da can, mal, ırz ve namusun devlet güvencesi altında bulunduğunu vurgulaması ve bu hususlarda Osmanlı idaresine hâkim olan kötü uygulamaya temas etmesi, "Adalet esâs-ı devlettir" deyişi altında kanunların üstünlüğünden ve bütün devlet adamlarının buna uymaları gerektiğinden, müsâderenin yasaklanmasından, vergi islahı ve adaletinden bahsetmesi ve nihayet daha önceki dönemlerde de sıkça dile getirilen bütün bu hususları Avrupa "sivilizasyon"unun bir gereği ve mümeyyiz vasfı olarak takdim etmesi oldukça önemsenmiştir. "Devletin küfür ile değil ancak zulüm ile yıkılacağı" görüşü çok eski devirlerden beri söylenmekte iken bütün bunların yeni tesbitler olarak algılanmış olması herhalde abartılı bir hata değildir. Bu fikirlere ancak, Tanzimat'tan kısa bir zaman önce yapılmış olmalarından ve fermana aksettirilmiş bulunmalarından ötürü ayrı bir değer biçilmesi doğru bir değerlendirmedir.

Sonuç olarak III. Selim ve II. Mahmud devri reform düşüncelerinin, geri kalmışlığın ve Avrupa'daki ilerlemelerin yüzyıl-

lar öncesine uzanan zorlu muhasebesinden çıkartılmış olarak önceki devirlerin deneme ve yanlışlarla geçen uzun macerasının bir mahsulü olduğunu söylemek mümkündür. Bu durumda, Tanzimat'ı hazırlayan fikrî oluşumun ve fermanda sözü edilen ana ilkelerin bu birimin bir sonucu olduğunu kabul ile bu ilkelerin Avrupa örneklemesinden geldiği hakkındaki yaygın kanaatin sorgulanması gerektiği herhalde yanlış bir tesbit olmayacaktır (daha sonraki islahat faaliyetleri için bk. **BATILILAŞMA; ISLAHAT FERMANI; TANZİMAT**).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, HH, nr. 9410; TSMA, nr. E 447/2, 1524/3, 4776; *Koca Sekbanbaşı Risalesi* (haz. Abdullah Uçman), İstanbul, ts. (Tercüman 1001 Temel Eser), s. 28-96; Ahmed Resmî, *Hulâsatü'l-i'tibâr*, İstanbul 1286, s. 3; Câbi Ömer Efendi, *Târîh* (haz. Mehmet Ali Beyhan, doktora tezi, 1992, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), vr. 72^b-73^a, 302^b; Ebûbekir Râti Efendi, *Büyük Lâyiha* (haz. Sema Arıkan, doktora tezi, 1996, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), tür.yer.; Vâsif, *Târîh*, İÜ Ktp., TY, nr. 9673, vr. 93^a-96^a; a.e. (İlgürel), s. 234; Abdullah Molla, *Târîh-i Livâ* (haz. Mehmet Yıldız, yüksek lisans tezi, 1995, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), vr. 6^b; Keçecizâde İzzet Molla, *Lâyiha*, İÜ Ktp., TY, nr. 9670; Mehmed Edib, *Târîh*, İÜ Ktp., TY, nr. 3220, vr. 110^a-112^a; Mehmed Behic, *Sevânihu'l-leuâiyih* (haz. Ali Osman Çınar, yüksek lisans tezi, 1992, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Mustafa Râsih, *Süfâretnâme ve Lâyiha* (haz. Yılmaz Karakaya, yüksek lisans tezi, 1996, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Ömer Fâik, *Nizâmü'l-atik* (haz. Ahmet Sarıkaya, lisans tezi, 1979, İÜ Ed. Fak.); Şirvanlı Fâtihi Efendi, *Gülzâr-i Fütûhât*, Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, TY, nr. 484, vr. 39^a-40^a; Dihkânizâde Ubeydullah Kuşmânî, *Zebire-i Kuşmânî fi ta'rihi nizâmü lîhâmî* (haz. Ömer İşbilir, yüksek lisans tezi, 1990, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Cevdet, *Târîh*, I, 112; IV, 363; V, 34, 112, 122-126; VI, 7, 30, 32, 285; VIII, 4, 107, 139-147, 159, 179; Lutfi, *Târîh*, I, 290; [Canikli] el-Hâc Ali Paşa, "Tedâbirü'l-Gazavât" (nşr. Yücel Özkaya), *TAD*, VII/12-13 (1969), s. 153, 154, 156, 159-160; Yâsincizâde Abdülvehâb Efendi, *Hulâsatü'l-burhân fi itâati's-sultân*, İstanbul 1247, s. 1-31; Mahmud Raif, *Tableau des nouveaux reglemens de l'empire ottoman*, İstanbul 1789, s. 3-8; Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, İstanbul 1293, s. 174-178; Enveri, *Târîh*, İÜ Ktp., TY, nr. 5994; E. Münch, *Mahmud II. Padschah der Osmanen: Sein Leben, seine Regierung und seine Reformen, nebst Blicken auf die nächste Gegenwart und die Zukunft des türkischen Reichs*, Stuttgart 1839, s. 32; Zinkeisen, *Geschichte*, VI, 22-23, 769; VII, 321-322, 459; G. Rosen, *Geschichte der Türkei. Von dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Tractat vom Jahre 1856*, Leipzig 1866, I, 237, 270-273; Mustafa Nûri Paşa, *Netâijicü'l-uvkûât* (nşr. Mehmed Galib Bey), İstanbul 1327, IV, 48 vd.; Enver Ziya Karal, *Halet Efendinin Paris Büyük Elçiliği: 1802-1806*, İstanbul 1940, s. 25-30; a.mlf., "Tanzimattan Evvel Garblâşma Hareketleri: 1718-1730", *Tanzimat I*, Ankara 1940, s. 18-30; a.mlf., *Selim III'ün Hatt-ı*

Hümâyunları: Nizam-ı Cedid 1789-1807, Ankara 1946, s. 83-85, 125, 179, 182; a.mlf., "Nizam-ı Cedid'e Dair Lâyihalar", *TV*, I (1942), s. 414-425; II (1942-43), s. 104-111, 343-351, 424-432; a.mlf., "Ragıp Efendi'nin Islâhat Lâyihası", a.e., I (1942), s. 356-368; a.mlf., "Gülhane Hattı Humayununda Batı Etkisi", *TTK Belleten*, XVIII/112 (1964), s. 586-589; U. Heyd, "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *Studies in Islamic History and Civilization*, Jerusalem 1961, s. 63-96; Ercümen Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri: 1793-1821*, Ankara 1968; A. Levy, "The Ottoman Ulema and the Military Reforms of Sultan Mahmud II", *Studies in Memory of Uriel Heyd*, Jerusalem 1971, s. 13-39; a.mlf., "Osmanlı Ulemâsi ve Sultan II. Mahmud'un Askerî Islahatı" (trc. Osman Bayraktar), *Modern Çağda Ulemâ* (ed. Ebubekir A. Bagader), İstanbul 1991, s. 29-61; S. J. Shaw, *Between Old and New The Ottoman Empire under Sultan Selim III: 1789-1807*, Cambridge 1971, s. 71-179; Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1976, s. 37-150; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 15-207; H. G. Majer, "Die Kritik an den Ulema in den Osmanischen Politischen Traktaten des 16.-18. Jahrhunderts", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: 1071-1920* (haz. Osman Okyar - Halil İnalıc), Ankara 1980, s. 147-155; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1988, s. 21-109; Ahmet Öğreten, *Nizam-ı Cedid'e Dair Islahat Lâyihaları* (yüksek lisans tezi, 1989, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Bekir Günay, *Mehmed Sadık Rifat Paşa'nın Hayatı, Eserleri ve Görüşleri* (yüksek lisans tezi, 1992, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 66, 72, 77-78, 91-99; Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir 1992, s. 1-14, 51-59, 64-68; Christoph K. Neumann, *Das indirekte Argument, Ein Plädoyer für die Tanzimat vermittels der Historie. Die geschichtliche Bedeutung von Ahmed Cevdet Paşas Ta'rih*, Münster-Hamburg 1994, s. 110; V. Aksan, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmî Efendi: 1700-1783* (trc. Özden Arıkan), İstanbul 1995, s. 186-202; Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi: 1776-1826*, İstanbul 1995, s. 30, 36-45, 67-68, 75, 136-137, 143, 155-159, 255, 327; a.mlf., "Ignatius Mouradgea D'Ohsson (Muradcan Tosunyan): Ailesi Hakkında Kayıtlar, Nizâm-ı Cedid'e Dair Lâyihası ve Osmanlı İmparatorluğundaki Siyasî Hayatı", *TD*, XXXIV (1984), s. 247-314; a.mlf., "İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizâm-ı Cedid'e Dair Risâlesi", *TED*, XII (1987), s. 387-479; Şerif Mehmed, "Lâyiha", *TOEM*, VII/38 (1332), s. 74-88; Tatarcık Abdullah, "Lâyiha", a.e., VII/41 (1332), s. 257-284; VII/42 (1332), s. 321-346; VIII/43 (1333), s. 15-34; Necdet Kurdakul, "Mehmet Sadık Rifat Paşa", *TT*, sy. 71 (1989), s. 56-62; C. V. Findley, "Ebu Bekir Rati's Vienna Embassy Narrative: Discovering Austria or Propagandizing for Reform in Istanbul?", *WZKM*, LXXXV (1995), s. 41-80; Mehmet Ali Beyhan, "Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılmasına Dair Bir Risale: Gülzâr-i Fütûhât", *Ata Dergisi*, VII, Konya 1997, s. 237-250.

ISLAHAT FERMANI

Tanzimat'ın ilânından sonraki uygulamalarla ilgili olarak özellikle gayri müslimler yeni haklar tanıyan 1856 tarihli hatt-ı hümâyun.

3 Kasım 1839'da ilân edilen ve bütün Osmanlı tebaasının kanun önünde eşit sayıldığını, herkesin can, mal ve namus dokunulmazlığının devletin güvencesi altında olduğunu açıklayan Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nu yeterli bulmayan Batılı devletlerin, Osmanlı tebaası müslümanlarla gayri müslimler arasında bazı siyasî ve hukukî farklılıkların bulunduğunu ileri sürerek daha köklü reformlar yapılmasını istemeleri sonucunda hazırlanan fermandan olup Osmanlı tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Kuduz ve civarında hıristiyanlarca kutsal sayılan bazı mekânlar (makâmât-ı mübâreke) hakkındaki taleplerinin arzu ettiği şekilde halledilmemesi üzerine Osmanlı Ortodoksları'yla ilgili olarak resmen himaye hakkı verilmesini isteyen Rusya'nın tekliflerinin Bâbüalî tarafından reddedilmesiyle başlayan Kırım Harbi (1853-1856) sırasında Batılı devletlerin reform konusundaki baskıları arttı. Savaşta Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni destekleyen Batılı devletler Rusya'nın hıristiyanı kozunu kullanarak Avrupa kamuoyunu Osmanlı Devleti aleyhine harekete geçirmesi tehlikesine karşı Bâbüalî'nin mutlaka hıristiyanların haklarıyla ilgili yeni düzenlemeler yapmasını istiyorlardı. Nitekim barış antlaşmasına esas olacak hususları belirlemek üzere Viyana'da toplanan konferansta tesbit edilen dört esastan sonuncusu, gayri müslimleri müslümanlarla eşit haklara kavuşturacak yeni bir islahat programının ilânını şart koşuyordu. Gayri müslimlere verilecek haklar, Avrupa devletlerinin müşterek teminatları altına alınmak üzere özel bir madde ile barış antlaşmasına eklenecekti. Bâbüalî, kendi iç meselesi olan islahat konusunun antlaşmaya eklenmesinin hâkimiyet haklarına zarar vereceğini, bunun ayrıca devletler hukukuna da aykırı olduğunu ileri sürerek teklifi reddetti. Durumun gerginleşmesi üzerine Fransa'nın tavsiyesiyle hükümet gayri müslimler hakkındaki iyi niyetini göstermek için cizyeyi kaldıracağını, dolayısıyla gayri müslimlerin orduya ve idarî görevlere alınacağını açıkladı. 10 Mayıs 1855'te ilân edilen karara göre gayri müslimler askerlikte miralaylığa, idarede ise birinci dereceye kadar yüксеle-